

SIPOS BALÁZS

Az (ellen)propaganda.

Rákosi Jenő és a „keresztény kurzus”, 1919–1942

Háborús propaganda, vörös és fehér propaganda, revíziós propaganda, antiszemita propaganda és mindezek ellenpropagandája – Magyarországon az első világháború éveitől kezdve újságírók és politikusok sokat és sokféleképpen foglalkoztak e tevékenységekkel, melyeknek a teljes népesség volt a célpontja és/vagy az áldozata. Az e sorba tartozó kommunikációs aktusok közül néhány, a témája alapján megkülönböztethető típust tárgyalok csak: röviden bemutatom az ellenforradalom időszakának antiszemita propagandáját és annak ellenpropagandáját, a liberális politikai berendezkedés népszerűsítésének kísérletét, illetve mindezek néhány összefüggését a revizionista propagandával. A felhasznált eszközök és technikák közül a sajtótermékekre és egy kultusz kialakulására és ápolására koncentrálok. E témákat és aktusokat egy személy köti össze: Rákosi Jenő, a *Budapesti Hírlap* főszerkesztője, majd a *Pesti Hírlap* főmunkatársa, a főrendiház (volt) tagja, aki publicistaként és szónokként volt propagandista, mások propagandájának célpontja, és „jelszó” – pontosabban olyan tekintélyes személy, aki köré életében, majd halála után valóságos kultusz szerveződött, mely kultusz a revizionizmus és a liberalizmus propagandájának egyaránt eszköze volt.

Rákosi 1919 előtt elsősorban a nyugatosokkal, a modernizmus képviselőivel, a pacifistákkal és a demokratákkal ütközött meg, míg a Tanácsköztársaság után az antiszemitákkal és a liberális politikai berendezkedés ellenfeleivel, az úgynevezett keresztény kurzus mérsékelt és radikális beállítottságú politikusaival. Ekkor került szembe Prohászka Ottokárral, Gömbös Gyulával, majd Bethlen Istvánnal, Szabó Dezsővel és Kosztolányi Dezsővel is, míg példaképül a *Bécsi Magyar Újság* állította. Röviden tárgyalom kultuszának halála utáni korszakát is, amelyet többek között Kosztolányi *Nyugatban* közölt laudációja, a *Népszava* elismerő cikkei indítottak, és amelyet Kolosváry-Borcsa Mihály „szemrehányó” sorai zártak le.

Mi volt a propaganda?

Az első világháború éveitől a kül- és belpolitikában, a pártok versengésében és a nemzetközi kapcsolatokban egyaránt megnőtt a propaganda jelentősége. A kortársak úgy vélték ugyanis, hogy a nagy háború kiemelésének, illetve az azt lezáró békeszerződéseknek (egyik) „főoka” az eredményes angol, francia és amerikai propaganda-tevékenység volt, amelyben a plakátoktól, a képes levelezőlapoktól, a színdaraboktól és a filmekről kezdve a regényekig, a zenéig és a távirati irodákig minden eszközt felhasználtak. A modern propaganda ebben az értelemben totális volt. A *Budapesti Hírlap* vezércikkírója szerint „félelmetes, a tankoknál is félelmesebb fegyvere volt az antantnak ez a propaganda [...] E szerint táncoltak a népek, az államférfiak, fonálon rángatva a propaganda-iroda emberei által [...] táncolták az oláh nacionalisták, az erdélyi szászok, a tót nemzetiségi vezérek, táncolta Horvátország és táncolták szerbjeink.”¹ A távirati irodák kapcsán Gesztesi Gyula úgy fogalmazott: „merész általánosítással az egész világháborút a Reuters Telegram Company Limited és a [német] Wolffs Telegraphisches Bureau közötti párviadalnak tekinthetjük. Ebben a párviadalban a Wolff elbukott.”² Ennek okát az újságíró Benda Jenő abban látta, hogy „A mi igazságunk [...] itthon maradt. Az övek [az antanté] ellenben bejárta az egész világot.”³

A világháborús propaganda megítélését nemcsak a háború eredménye befolyásolta (az nevezetesen, hogy ki került a győztes, és ki a vesztes oldalra), hanem, ettől függetlenül, annak tartalma is. Megkérdőjelezték, hogy az antantállamok komolyan „gondolták” jelszavaikat, az pedig egyértelműnek tűnt, hogy a haditudósítások nem az igazságra, hanem a meggyőzésre (a patrióta érzelmek fenntartására és a gyűlöletkeltésre) törekedtek. 1920-ban két olyan könyv is megjelent és ismertté vált Magyarországon az amerikai és az angol propagandáról, amelyek ezeket a vélekedéseket alátámasztották.⁴ A kortársak utólag megtudhatták például, hogy a szövetségesek propagandájában egy fordítási „hiba” eredményeként miként lettek *emberevők* a német katonák, és hogyan voltak képesek belga apácákat megerőszakolni, mielőtt Belgiumba értek volna.

¹ Northcliff jelszavai. *Budapesti Hírlap*, 1920. szeptember 29.

² GESZTESI Gyula: *A magyarság a világsajtóban. Magyar sajtópolitika*. Dick Manó, Budapest, é. n. 25.

³ BENDA Jenő: *Úszítók. A világháború kulisszái mögött*. Légrédy, Budapest, 1918. 161.

⁴ A Committee on Public Information vezetőjének, George Creelnek a munkája, a *How we advertised America* (Harper and Brothers, New York) és Sir Campbell Stuarttól a *Secrets of Crewe House* (Hadder & Stoughton, London).

Phillip Knightley mindezek miatt egyenesen úgy fogalmaz: a modern propaganda odavezetett, hogy a közbizalom kezdett megrendülni a sajtóban, mivel nyilvánvaló lett, hogy az angol tudósítók teljes mértékben azonosultak a hadsereg céljaival, a laptulajdonosok pedig tántoríthatatlanul támogatták a kormány hazugságait.⁵ Garth S. Jowett és Victoria O'Donnell pedig arra hívja fel a figyelmet, hogy Amerikában „az első világháború hisztérikus németellenes propagandájának egyik meglepetésszerű következménye az lett, hogy sok ember, részben a politikusok, kételkedéssel fogadták az 1930-as években Németországból érkező atrocitások történeteit”.⁶

A propaganda háborús szerepéről szóló leírások, értelmezési kísérletek hatására a magyar kutatók is elkezdtek e kérdéssel behatóbban foglalkozni.⁷ A századfordulón a propagandát még úgy definiálták, hogy „minden intézet, melynek célja véleményterjesztés”, illetve „P-nak neveznek forradalmi eszmék terjesztésére alakult titkos társulatokat is”.⁸ A nyilvános fórumokon ezzel szinonimaként használt agitáció pedig a „tömeg fölizgatását” jelentette „valamely dologban való részvételre nyilvános helyeken tartott szónoklatokkal és a sajtó útján”.⁹

A világháborútól kezdve a fogalom jelentése megváltozott: ekkor kapcsolódott hozzá negatív tartalom (a világon mindenütt), amely szerint előzetes terv alapján végzett *tevékenység*, amelynek célja „elfogult nézetek terjesztése, gyakran hazugság és csalás alkalmazása árán”.¹⁰ „Általánosságban eszmék tervszerű terjesztése”, de „rendszerint tendenciózus, irányzatos természetű és az ellenérvek feltárására nem helyez súlyt, céljának elérésére az eseményeket gyakran valótlán színben állítja be, jelentőségüket túlozza, kiszínezi”.¹¹

⁵ Phillip KNIGHTLEY: *The First Casualty: The war correspondent as hero, propagandist and myth maker*. Pan Books, London, 2000. (4. kiadás.) Idézi és ismerteti Fred INGLIS: *People's Witness. The Journalist in Modern Politics*. Yale University Press, New Haven – London, 2002. 54–55. Ingliš azonban Knightley szemérveti, hogy nem elég megértő a háborús helyzet igényei iránt.

⁶ Garth S. JOWETT–Victoria O'DONNELL: *Propaganda and Persuasion*. Sage, London, 1999. (3. kiadás) 235.

⁷ Elsősorban Németországban és az Amerikai Egyesült Államokban ettől kezdve indultak meg a szisztematikus propaganda-kutatások, és jöttek létre az első kutatóintézetek: Európában előbb a sajtó működésével és hatásával foglalkozó tanszékek, majd magával a propagandával foglalkozó műhelyek (mint például a casseli egyetemen felállított tanszék, a Bostonban 1937-ben felállított Institute of Propaganda Analysis).

⁸ *A Pallas Nagy Lexikona*. XIV. k. Pallas Irodalmi és Nyomdai Rt., Budapest, 1897.

⁹ Uo. I. k., 1893.; *Révai Nagy Lexikona*. I. k. Révai Testvérek Irodalmi Intézet Rt., Budapest, 1911. Vö. ERÉNYI Tibor: *Politika – hírközlés – agitáció*. Magyarországi munkássajtó, 1900–1905. *Századok*, 1982/2. 199–244.

¹⁰ Anthony PRATKANIS–Elliot ARONSON: *A rábeszélőgépj. Élni és visszaélni a meggyőzés mindennapos mesteriségével*. Ab Ovo Kiadó, Budapest. 1992. 18.

¹¹ *Révai Nagy Lexikona*. XV. k., 1924. – Az agitáció meghatározása részben nem változott, részben a propaganda jelentésének bővülésével azonosítható lett vele.

Annak, hogy a propaganda megítélése részben erkölcsi kérdés lett (a kortársak annak is tartották), Magyarországon nemcsak az antant-hatalmak ilyen irányú tevékenysége, ennek leírása volt az oka, hanem az a (népszerű tudományosnak szánt) magyarázat is, amely szerint „Egy kis csoport [...] a P. fegyvereivel készítette elő és vitte győzelemre hazánkban a forradalmat”, és „A proletárdiktatúra fenntartásának egyik leghatalmasabb eszköze [...] ép a propaganda volt”. A *Budapesti Hírlap* idézett vezércikkírója a kettőt összekapcsolva azt írta, hogy „a nagyhangú antantszónokok” hazug jelszavait, eszméit, programjait „nálunk az ostobák, a bolondok s a megfizetett gazok oly vakbuzgalommal [...terjesztették], megtévesztve és megmérgezve velük a hazai közvéleményt. [...] e szerint] táncoltak rókatáncot nálunk Károlyi és társai [...]”.¹² A kortárs felfogás szerint ugyanis az antant külső propagandájával magyarázható, hogy az amerikai közvélemény németellenes lett, hogy a Monarchia népei az elszakadást választották, és hogy Magyarországon győzött a forradalom, illetve a Tanácsköztársaság – és ezek együttesen Trianon okozói. 1922-es tanulmányában Hornyánszky Gyula azt írta erről, hogy „A háború [...] kitanította a közvélemény erejére, változásaira, jelentőségére”, amivel 1918 előtt csak „ellenfeleink” voltak tisztában. Ő is megismételte, hogy a háborút a „harci vitézség” és a propaganda döntötte el: az, hogy az antant a „szabadság nevében” küzdött, és hogy Clemenceau és Lloyd George demagógiája eredményes „tömeglélektani intuition nyugodt illúziókeltés” volt.¹³

A világháborús (és a „bolsevik”) propaganda morális elítéléséből azonban nem az a javaslat következett, hogy tartózkodni kell tőle. Ellenkezőleg: minden szakíró azt ajánlotta, hogy el kell tanulni az „ellenség” módszereit, hiszen alkalmazkodni kell ahhoz, hogy „a sajtópolitika bekerült a modern államművészet és diplomácia arzenáljába”, hogy a sajtó „önálló tényező külpolitikai tekintetben”.¹⁴ Ugyanezt gondolták érvényesnek a „nemzetellenes”, „destruktív” propagandára is: például a bécsi „vörös propaganda” ellenszerének szánták a „fehér propagandát”, a „keresztény Magyarország” védelme érdekében pedig az antiszemita propagandát. Éppen ez, az alkalmazására való felkészülés volt a propaganda tudományos igényű kutatásának másik célja, és ezért nem számí-

¹² Uo.; Northcliff jelszavai. I. m.

¹³ HORNYÁNSZKY Gyula: A szabadság nevében. (Adalékok a közvélemény történetéhez.) *Társadalomtudomány*, 1922/3–4. 281–282., 291.

¹⁴ BENDA Jenő: i. m. 13.; DÉKÁNY István: A sajtó szerepe a természetes és a mesterséges közvélemény alakításában. *A Sajtó*, 1938/3–4. 1.

tottak „öncélúnak” az ilyen vizsgálatok, az e tárggyal való foglalkozás. 1923-ban jelent meg például Czakó Istvántól a *Világsajtó múltja és jelene*; a szerző ki is mondta: „Sajtópropagandára és sajtópolitikára multhatatlan szükség van! [...] A nemzet jövője kívánja így! A sajtó, e legújabb nagyhatalom legyen az eszköz, amely a magyarság álmainak beteljesülését előkészítse!” E célmeghatározás eredményeként a propaganda fogalmának jelentése, illetve e tevékenység megítélése úgy módosult/állandósult, hogy az ellenséges propaganda erkölcsileg megkérdőjelezhető céljai és technikai miatt elítélendő, míg Magyarország külső propagandája nem, hiszen annak célja az igazságtalanságok orvoslása. Másként fogalmazva: e semleges technikát jó és rossz célokra, valamint morálisan igazolható és igazolhatatlan módon egyaránt lehet használni. (Amerikában a propaganda eszköz jellegét hangsúlyozó meghatározások a demokratikus berendezkedés védelme/terjesztése alapján tettek különbséget „jó” és „rossz” propaganda között.) Ennek megfelelően Urbán Gusztáv 1937-ben megjelent munkája, *A propaganda világnézeti jelentősége* semleges definíciót ad: a propaganda célja „embertömegek akaratának megindítása, állásfoglalás keltése, eszmeterjesztés [...] az uralomra törő gondolat irányában”.¹⁵ A *Magyar nyelvvédő könyvben* is az szerepelt: a propaganda helyett a *terjesztés, ismertetés, hírverés, toborzás* szavakat ajánlott használni, a propaganda-minisztérium helyett az eszmeterjesztő minisztériumot, míg a propagandát csinál kifejezés helyes „fordítása”: *mozgalmat indít*.¹⁶ És ugyanez olvasható ki Korányi Frigyes e kérdéssel foglalkozó tanulmányából is. Eszerint a toborzás, azaz embercsoportok megnyerése reklám, agitáció és propaganda útján lehetséges. Az utóbbi mozgatója a közérdek, lépései pedig: az érdeklődés felkeltése, a tárgykörbe tartozó tények ismertetése, „az eszmei egyensúly-érzet megingatása” (a feszültség felkeltése), az „ebből fakadó hiányérzet fokozása a cselekvési készség felébredéséig”. Ezt követi „a megnyertek együttes akaratnyilvánításának előkészítése”, és végül az agitáció: a kollektív elhatározás „szítása” egészen a cselekvésig. A propaganda címzettjei „ismeretlen parányai [...] a tömegnek”, eszköze a sajtó, a távíró, a távbeszélő, a rádió, a diplomácia, és eszközei a nemzetközi szakkörök.¹⁷

Korányi e megjegyzése arra hívja fel a figyelmet, hogy a propaganda kutatói hittek a tevékenység erejében: e meggyőződésüket az újságok, a

¹⁵ Magyar Külügyi Társaság, Budapest, 1923. 20.; Szeged, 1937. 13. Vö. DRUCKER György: *A külpolitikai közvélemény kialakítása*. Magyar Külügyi Társaság, Budapest, 1937.

¹⁶ Közrebocsátották: PINTÉR Jenő és munkatársai. Budapest, 1938. 2. kiadás.

¹⁷ Báró KORÁNYI Frigyes: *A propaganda*. *Budapesti Szemle*, 1932/1. 1–23.

rádió és a mozi tömeghatására alapozták, arra a föltevésre, hogy a közvélemény a média révén irányítható. A szociológus Dékány István (aki e későbbi teóriával kapcsolatos kételyeit is megfogalmazta) 1921-ben Karl Büchert idézve például ezt írta: „a tömeg nincs abban a helyzetben, hogy a rájehető újságvéleménnyel szemben kritikai érzéket tanúsítson [... az újság] nemcsak az agyproletár vezetője, hanem [...] mindenkié”. Az újság ugyanis „véleménygépfegyver”, míg olvasója „gépies én”, aki a készen kapott véleményen nem töpreng, nincs is rá ideje, egyszerűen magáévá teszi.¹⁸

Dékány későbbi írásaiban két ponton finomította koncepcióját: egyrészt, mint említettem, kétségbe vonta a média korlátlan hatását, másrészt rámutatott arra, hogy a propaganda-tevékenységnek miért kell állandónak lennie, miért nem lehet szüneteltetni: mivel nem érinti az „érzuleteket”, a hatása csak felületes.¹⁹ Az általánosan elfogadott koncepció azonban ezzel ellentétes volt. A tudomány akkori álláspontja szerint a tömeg „sugalmazható”: lehetséges a közvélemény „irányítása különböző eszközök segítségével”; a tömeg „suggestio iránti fogékonysága” miatt „könnyű áldozata a félrevezetésnek”.²⁰ Egyértelműnek tűnt tehát, hogy létezik „mesterségesen propagált és oktrojált közvélemény”, amely mitoszokkal, irracionális tényezők segítségével (és a médiát fölhasználva) irányítható.²¹

Az újság, a mozi és a rádió közül Magyarországon (is) az 1920-as és 1930-as években a legelsőként vélték a leghatásosabbnak. Úgy képzelték, hogy a lapok által közvetített vélemények átvétele a maradandóbb, mert

¹⁸ DÉKÁNY István: A sajtókérdésről. *Társadalomtudomány*, 1921/4. 555. – A politikai vezetők tömegirányítási képességeire is lásd OTTLIK László: *A társadalomtudomány filozófiája*. Magyar Filozófiai Társaság, Budapest, 1926. 175–176.

¹⁹ DÉKÁNY István: A sajtó szerepe. I. m. 14.; Uő: A politikai érzületek szerepe a mai társadalomban. *Társadalomtudomány*, 1932/1. 20–21.

²⁰ ANTAL Géza: A collectiv psychologia irodalma Hollandiában. *Társadalomtudomány*, 1921. 596–597. – Például Robert Michels már a századelőn „vezetésre szoruló [és azt igénylő] amorf tömegről” értekezett. NÉMEDI Dénes: *Klasszikus szociológia, 1890–1945*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2005. 275.

²¹ HORVÁTH Barna: *A közvélemény ellenőrzése*. Acta Universitas Szegediensis, 1939. 21–22. – Harold Dwight LASSWELL *A propagandatechnikák és a világháború* című, 1927-ben megjelent könyvének úgynevezett *injekciós tű* modellje szerint a vélemény egyszerűen „beadható” az olvasónak, hallgatónak, nézőnek, akinek viselkedése az előre eltervezettek szerint alakul. Lasswell a behaviorista felfogás képviselőjeként úgy képzelte, hogy a (média)inger azonnal a kívánt (közönség)választ eredményezi. Lásd Andy RUDDOCK: *Understanding Audiences. Theory and Method*. Sage, London, 2001. 41–44.; Armand MATTELART–Michèle MATTELART: *Theories of Communication. A Short Introduction*. Sage, London, 1998. 26–28.; Wilbur SCHRAMM: *Communication research in the United States*. In: *The Science of Human Communication*. Basic Books, London–New York, 1963. 1–4.

a rádióadásokra és a filmekre nem fordítanak ugyanakkora mértékű figyelmet a hallgatók és a nézők.²² Igaz, a megközelítés a rádió előtti korra nyúlik vissza: a korabeli német szociológia Magyarországon is ismert művelői közül Ferdinand Tönnies és Karl Bücher munkáira.²³

A propaganda tehát az 1920-as és az 1930-as évek Magyarországon az eszmék irányzatos és elfogult terjesztését jelentette. E tevékenység során mítoszokon, szimbólumokon és „irracionális tényezőkön” keresztül nem konkrét döntésekre kívánják rávenni a célközönséget, hanem egy adott véleménnyel szemben tanúsított magatartásának megváltoztatására. A kísérlet tárgya minden esetben valamilyen *nagyfontosságúnak és ellentmondásosnak gondolt* kérdés. A korabeli magyar meghatározások szerint a propaganda nem valamilyen szervezet, hanem maga a *tevékenység*, amelyet nem minden esetben végez sok, egy központból irányított propagandista. A jellemzője inkább az, hogy hosszabb ideig és folyamatosan egy kiválasztott csoportra irányul.²⁴

Az 1920-as és 1930-as években több helyütt is megfogalmazták, hogy bizonyos propagandatevékenységekkel szemben ellentétes irányú propagandával kell védekezni. A korabeli felfogás szerinti propaganda-tevékenységek közül emiatt különítem el és nevezem ellenpropagandának azokat, amelyek célja mások propagandájának semlegesítése volt (noha maga a kifejezés utólagos konstrukció).

Propaganda és „zsidókérdés”

Az első világháborút követően, a forradalmak és az ellenforradalom idején, illetve az úgynevezett Horthy-korszakban az „ellentmondásosnak” és „alapvetőnek” gondolt kérdések száma megnőtt, azok megvitatása, az azokkal kapcsolatos propaganda és ellenpropaganda rendkívül intenzívvé vált Magyarország határain belül és kívül. Ilyen kérdés volt a békeszerződés, azaz a határok átrajzolása és a revízió. Már 1918 no-

²² HORVÁTH Barna: i. m. 56.; DÉKÁNY István: A közvélemény erővesztésének okai a modern társadalomban. *Budapesti Szemle*, 1926/3. 48.

²³ Hanno HARDT: *Social Theories of the Press. Constituents of Communication Research, 1840s to 1920s*. Rowman & Littlefield, New York, 2001. (2. kiadás) 92–93., 113–120.

²⁴ A propaganda mai jelentése (az 1930-as évektől tapasztalt jelenségek, például a német és a szovjet propaganda, a személyi kultusz, a Kelet és a Nyugat közötti pszichológiai hadviselés, vagy a Joseph McCarty nevéhez köthető antikommunista propaganda tapasztalatai nyomán) ettől eltér. Lásd Gianpietro MAZZOLENI: *Politikai kommunikáció*. Osiris Kiadó, Budapest, 2002. 26.; Garth S. JOWETT–Victoria O'DONNELL: i. m. 1–46.; Danis McQUAIL: *A tömegkommunikáció elmélete*. Osiris Kiadó, Budapest, 2003. 367–368., 401., 435.

vemberében létrehozta a Károlyi-kormány az Országos Propaganda Bizottságot, amely Magyarország integritása érdekében propagandát, az utódállamok propagandája felől nézve viszont ellenpropagandát folytatott. 1919-ben Haller István tárca nélküli miniszter felelt a propagandaügyekért, az 1920-as évek első felében a külügyminisztérium egy részlege, majd a miniszterelnökség sajtóosztálya.²⁵ Az évtized közepétől a magyar revizionista propaganda (és a revizionista mozgalmak tevékenysége) élénkebbé vált. Ennek hatására a kisantant államaiban sorra alakultak az antirevizionista szervezetek, sőt Párizsban „egy revízióellenes csúciszervet is felállítottak”. 1934 januárjában újjászervezték a Liga Antirevizionista Románát, amelynek egyik célja „az erőteljes revízióellenes külföldi békepropaganda” – azaz az eredményes ellenpropaganda szervezése volt.²⁶

„Ellentmondásos” és fontos lett továbbá a társadalmi és a politikai rendszer kérdése. Mint említettem, a világháborús antantpropaganda elterjedt magyarázata szerint bizonyos magyar politikusok e tevékenység eredményeként kapcsolódtak a „szabadság nevében” folytatott propagandához, s „uralmuk fenntartását” jelentős részben a propaganda eszközeivel vélték biztosítani.²⁷ Bukásuk után (e felfogás szerint) Bécsben, Berlinben, Párizsban és Moszkvában úzték tovább a „vörös propagandát”. Tevékenységüket Mályusz Elemér (a *Nyugat* ellenlapjaként és Tormay Cecil szerkesztésében indított *Napkelet* című folyóiratában) egyértelműen a hazugsággal és a magyarellenességgel azonosította. Mint írta: „A kommunista vezetők lehetnek ugyanis egymás halálos ellenségei,

²⁵ ZEIDLER Miklós: *A revíziós gondolat*. Osiris Kiadó, Budapest, 2001. 88.; PRITZ Pál: *Magyar diplomácia a két világháború között*. Magyar Történelmi Társulat, Budapest, 1995. 242. E kötet *Magyarságkép és külföldi propaganda a húszas évek első felében* című fejezete többek között foglalkozik az emigráns propaganda hatásával és ellenpropagandájával. – Gömbös Gyula egy olyan propagandaközpont megszervezésével bízta meg sajtófőnökét, Antal Istvánt, amely többek között a miniszterelnök politikájának „szellemiségét” népszerűsíti, és gondoskodik „az ellenérveknek ugyancsak érvekkel való megerősítéséről, egyszóval a modern értelemben vett propaganda állandó, folytonos és erőteljes üzembentartásáról”. (GERGELY Jenő: Adatok az Antal-Gömbös-féle „dömpingsajtó” megteremtéséhez. (Részletek Antal István emlékirataiból.) *Múltunk*, 2004/2. 247–248.)

²⁶ A nemzetközi és belföldi propagandára lásd Zeidler Miklós hivatkozott könyvének 4. és 6. fejezetét. (Az idézet helye: 109–110.) Lásd Uő: *A magyar irredenta kultusz a két világháború között*. Teleki László Alapítvány, Budapest, 2002.

²⁷ Vö. Vörös Boldizsár: „A múltat végképp eltörölni”? *Történelmi személyiségek a magyarországi szociáldemokrata és kommunista propagandában, 1890–1919*. MTA Történettudományi Intézete, Budapest, 2004. /Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok, 33./ – A propagandában felhasznált módszerekre lásd továbbá Uő.: *Két rendszer, két halott, két temetés*. Ady Endre és Eötvös Loránd búcsúztatásai 1919-ben. *Médiakutató*, 2004. ősz 137–148.

szent és tartós azonban közöttük az egyetértés, ha a munkások félrevezetéséről van szó.” Ugyanez olvasható ki Jászi Oszkár munkálkodásának leírásából: „A nyugat-európai közvélemény felvilágosítása lesz tehát Jászi új vesszőparipája, amelyen eszeveszeten kezd nyargalni [...]”. Az „otthoniak” a „Nyugat” félrevezetésének módját kívánta Mályusz érzékeltetni akkor is, amikor a fehérterrortól szóló emigráns kiadványokat és cikkeket ismertette, mondván: ezekben „egyes, szórványos” eseteket, „a kormány által mindenkor kárhozottatott jelenségeket színezte ki” az emigráns sajtó.²⁸ A szerző szerint mindezek mögött Moszkva áll, amely Ausztriával és Csehszlovákiával szövetséget kötött: „A Magyarország elleni propagandában Oroszországnak és titkos szövetségeseinek példátlan eredményt sikerült elérniük. Tervszerű, átgondolt sajtóharc, a rágalmak özönével előbb rossz hírbe keverték Magyarországot, majd az európai munkásság egy részét olyan állásfoglalásra kényszerítették, amely nemcsak a magyar állam szuverenitását sértette, hanem azt létében is megtámadta.”²⁹

A szerző bemutatja a propagandában részt vevő magyarokat is. Igen érzékletesen óhajtja leírni például az emigrálás mozzanatát: „Az emigránsoknak, amikor menekülés közben átlépték a magyar határt, nem szorult el szívük. Nem éreztek fájdalmat, amely elfog mindenkit szereteteitől való elváláskor. Nekik senkitől sem kellett elválniuk; ők nem a hazát hagyták el. Ezt már rég megtagadták, kigúnyolták, sárba taposták. Már rég elszakították azokat a láthatatlan szálakat, amelyek mindenkit hozzáfűznek a fajhoz, amelyből származott, a földhöz, amelyen bölcsője ringott, a családdhoz, a környezethez, amelyben felnövekedett. Magyarország csak a vadászterületet jelentette számukra, ahol eddig jól folyt életük és megtalálták az áhított élvezeteket.”³⁰

Mályusz Elemér dolgozata, mint talán ennyiből is látszik, a „vörös propaganda” és propagandisták leleplezésére készült. Olyan munka volt, amely maga is „tendenciózus, irányzatos természetű és az ellenérvek feltárására nem helyez súlyt, céljának elérésére az eseményeket gyakran valótlan színben állítja be, jelentőségüket túlozza, kiszínezi”.³¹ Mályusz ugyanis részt vett az emigráns propaganda hatásának semlegesítésére

²⁸ Mályusz írásában itt csak Göndör Ferenc lapját, *Az Embert* említi, más példákat később hoz.

²⁹ MÁLYUSZ Elemér: A vörös emigráció. *Napkelet*, 1931. 732., 643., 97., 102. – A Bethlen István erőteljes anyagi és politikai támogatásával alakult *Napkelet* szerkesztőjének először Babits Mihályt kérték fel, kilátásba helyezve, hogy „cserébe” visszakapja egyetemi katedráját. (SIPÓS Lajos: *Babits Mihály*. Elektra Kiadóház, Budapest, 2003. 119–120.)

³⁰ MÁLYUSZ Elemér: i. m. 10.

³¹ *Révai Nagy Lexikona*. XV. k. i. m.

irányuló ellenpropagandában: ezért is jelent meg e tanulmánysorozat alapján szintén 1931-ben a *The fugitive bolsheviks*, illetve a *Sturm auf Ungarn* című kötete.³²

Ezt az ellenpropagandát a Horthy-korszakban végig fontosnak tartották.³³ Ennek érdekében nemcsak kiadványokkal léptek fel, hanem a felforgatónak ítélt sajtótermékek cenzúrázásával is.³⁴ A fajvédők és a „keresztény nemzeti” irányzat politikusai ugyanis már 1919-ben összekapcsolták a „vörös propagandát” a sajtókérdéssel: megfogalmazták a „felforgató” és „destruktív” lapok elleni fellépések igényét, és megkezdtek ellenük az akciókat. Ennek keretében jelentek meg a destruktívnek nevezett sajtótermékek megszüntetését követelő cikkek, illetve indították el a fajvédők országossá terebélyesedett mozgalmukat az ilyen orgánmok betiltása érdekében.³⁵ Pontosabban csak megpróbálták összefogni az 1919 ősztől jelentkező helyi kezdeményezéseket, amelyek azt mutatták, hogy bizonyos csoportok bizalma megrendült a sajtóban.

„Ellentmondásos” lett végül a „zsidókérdés” is: kérdésként való elfogadtatására már néhány évtizeddel korábban, a modern politikai antiszemitizmus magyarországi jelentkezésétől kezdve törekedtek.³⁶ E témát a sajtókérdéssel és a vörös propagandával (és általában a „kommunista kérdéssel”) egységesen 1919-ben kezdték tárgyalni. E célból íródott és jelent meg 1920-ban Zsilinszky Endre könyve, a *Nemzeti újjászületés és a sajtó*, és ezért adtak ki ismeretlenek 1921-ben két röplapot *Az Est bűnlajstroma* címmel. Ennek első, május 26-i keltezésű darabja a *Megbukott keresztény kurzus. Győzelmi hírek: Bécsből, Moszkvából és*

³² Grant Richards, London; Südostverlag, München.

³³ Horváth Barna úgy fogalmazott: „A közvélemény állandóan mérgezik a rémhírterjesztés és a rémeszmeterjesztés fejlett technikájú módszereivel.” (l. m. 29.) Vö. VARGHA Ferenc: *Az izgatás pszichológiája*. Budapest, 1920. /Magyar Jogi Szemle Könyvtára, 3./; Uő: *A terror pszichológiája*. Budapest, 1921.

³⁴ Magyarországon a sajtó ezért sem volt szabad, mert 1920-tól csak a miniszterelnökség engedélyével lehetett időszaki sajtóterméket kiadni. Az engedélyezési formanyomtatvány *Illetékes főispán, illetve hatósági szakvéleményének bekérése* című része így szólt: „szíveskedjék sürgősen véleményt nyilvánítani atekintetben, vajon a tervezett lap megjelenése közérdekből kívánatos és szükséges-e, s folyamodó... , illetve a mögötte/ük álló esetleges érdekeltség a lap nemzeti irányát kellőképpen biztosítja/ák-e?” SIPOS Balázs: A tekintélyi kormányzat, a sajtójogi felelősség és az újságíró-kamara. Az európai példák és az európai mint példa a Horthy-korszakban. In: SAJÓ András (szerk.): *Befogadás és eredetiség a jogban és a jogtudományban. Adalékok a magyarországi jog természetrajzához*. Áron Kiadó, Budapest, 2004. 43. /Recepció és kreativitás. Nyitott magyar kultúra. Szerk.: PALLÓ Gábor./

³⁵ A *Nemzeti Újság* egy vezércikkírója például azt írta: a *Népszava* csak azért követel sajtószabadságot Magyarországon, hogy „idehaza” is rémhírekkel és rágalommal izgathasson. (A rend. *Nemzeti Újság*, 1920. augusztus 22.) 1919–20-ban újságokat meg is semmisítettek.

³⁶ Lásd GYURGYÁK János: *A zsidókérdés Magyarországon. Politikai eszmétörténet*. Osiris Kiadó, Budapest, 2001. 110–122.

Jeruzsálemből című írással indult, második oldalán pedig a *Miklós Andor jellemrajza*. – *Rajz jellem nélkül* című dolgozat jelent meg. Itt olvasható a következő három mondat: „Klein Ármin néven született. Zsidónak. Miklós Andor néven szerkesztett lapot, csinált forradalmat, csinált köztársaságot, bolsevizmust, akasztat magyarokat, üldöz keresztényeket.” És szerepelt ebben a nyomtatványban is az a „vád”, amely szerint Trianon okozója a „zsidó destruktív” sajtó, hiszen címlapja tetején ott állt: „Ára: Magyarország megcsonkítása”.

A június 21-i dátummal ellátott második kiadvány *Vádoljuk* című vezércikkében többek között a következő szerepel: „...azok, akik – helyesen – felakasztották a Cserni Józsefeket és az évtizedes zsidó destrukció többi előretolt őreit: ültessék a vádlottak padjára azokat is, akik nélkül soha a ferdeagyúak, a börtöntöltelékek és a söpredék szóhoz nem jutott volna.”

Ebbe a sorba illeszkedett Bangha Béla könyve, a *Magyarország újjáépítése és a kereszténység*, valamint Prohászka Ottokár nagy hatású munkája, az 1920-ban angolul, majd németül is megjelent *A zsidókérdés Magyarországon*.³⁷ Napvilágot láttak egyéb sajtótermékek is: a Rákosi Jenő írói álnevével (Dunántúli) jegyzett röpirat „az ezeréves Magyarország sírásójáról”, több antiszemita képes levelezőlap (az egyikén egy szöges csizmás láb éppen kirúgja „a zsidókat” Magyarországról), továbbá Tormay Cecil regénye, a *Bujdosó könyv* és Szabó Dezsőtől *Az elsodort falu*.

Az ilyen típusú sajtótermékek megjelentetése mellett megfogalmazódott a központi irányítás, azaz az összefogás szükségessége. Ennek volt (a Magyar Országos Véderő Egyesület mellett) egyik intézménye az ellenforradalom, a fajvédő és antiszemita propaganda egyik csúcsszerve, az Ébredő Magyarok Egyesülete (ÉME), amelynek célkitűzései között az őrsegváltás végrehajtása is szerepelt.³⁸ Az „ébredők” e gondolat jegyében tartották 1920 őszén háromnapos III. elnöki konferenciájukat, amely elsősorban a „zsidókérdéssel” és a sajtó ügyével foglalkozott. Kmoskó Mihály egyetemi tanár, a Pázmány Péter Tudományegyetem Hittudományi Karának dékánja a „zsidók” viláгурalmi módszereiről adott elő, Wolff Károly az antiszemita propaganda és a keresztény internacionálé szükségességéről, Héjjas Iván a „zsidó fekélyről”, Budaváry László nemzetgyűlési képviselő pedig a „sajtóirodalomról” értekezett. Utóbbi ha-

³⁷ Szent István Társulat, Budapest, 1920.; *The Jewish question in Hungary*. Hága, 1920.; *Die Judendfrage in Ungarn*. Hamburg, 1921.

³⁸ ZINNER Tibor: *Az ébredők fénykora, 1919–1923*. Budapest, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1989. – A „fehér propagandával” általában, és annak egyes szerveivel (például a MOVE propagandaosztályával) az emigráns lapok is sokat foglalkoztak. Lásd például GÁBOR Andor: *Propaganda. Bécsi Magyar Újság*, 1920. július 9. 3.; Uo. július 18. 4.

tározati javaslatot terjesztett elő, amelyet egy apró kiegészítéssel fogadtak el a jelenlévők.³⁹ A határozat szerint el kell érni, hogy az újságok és folyóiratok „három legelső szellemi irányítója” (a főszerkesztő, a szerkesztő, a lapvezér) és a főmunkatárs ne lehessen zsidó és szabadkőműves. Minden újságírónak esküt kell tennie, hogy „minden írásával a magyar államesszmet szolgálja”, a revízió sikerén munkálkodik, „ápolja a magyar nép összetartását és a keresztény erkölcsiséget”. A képviselő azt is javasolta továbbá, hogy csak született keresztény lehessen cenzor, és hogy az ÉME emlékeztessen arra is: magyar ember „nem kifejezetten keresztény és nemzeti újságért egyetlen fillért sem ad”. Ehhez szólt hozzá Herkély Tibor, aki indítványozta: „...a forradalom és a kommün előidőzésében részt vett újságokat egytől-egyig szüntessék be, az akkori szerkesztőket és munkatársakat vonják felelősségre, a destruktív lapvállalatok vagyónát pedig az 1915: XVIII. t.-cikk értelmében kobozzák el.”⁴⁰

Az Ébredő Magyarok konferenciájának előadói és felszólalói összefoglalták és megerősítették az ellenforradalom első évének néhány fontos jelszavát, egyúttal az elkövetkező időszak programját is megfogalmazták. (A „destruktív” lapok terjesztése ellen és betiltásuk érdekében – miként a többi cél érdekében – egy másik fontos ellenforradalmi szervezet, a Magyar Országos Véderő Egyesület is többször felszólalt.) Budaváry egyébként még augusztusban, a konferencia előtt egy hónappal, indítványt terjesztett be a nemzetgyűlésnek a „zsidókérdés megoldásáról”, amely részben az őszi javaslatával volt azonos, részben annál is radikálisabb volt. Szeptemberben tehát „csak” ehhez az indítványához próbált támogatást szerezni.⁴¹ És bár ezt elérte, a „valódi sikerhez”: a numerus clausus törvény elfogadtatásához mások tevékenysége vezetett.⁴²

Az ÉME, a MOVE és a Központi Sajtóvállalat (KSV) újságai a „zsidókérdést” hasonlóan ítélték meg, amit az ÉME elnöki konferenciájának nyitására kapcsolódó cikkek is mutatnak.⁴³ A *Szózat*ban, a MOVE lapjában Zsilinszky Endre és a *Nemzeti Újság* vezércikkírója egyaránt

³⁹ Eszerint az ÉME alapítson saját lapot. – Friedrich István még áprilisban azt javasolta: az újságpapírt a „nemzetiségek” aránya szerint kell szétosztani a lapok között, a „zsidó lapokra” a címet „héber betűkkel” írják fel, jelezve „hovatartozásukat”. Levelek. *Budapesti Hírlap*, 1920. április 22. és 23.

⁴⁰ *Új Nemzedék*, 1920. szeptember 11.; *Szózat*, szeptember 8., 10.; *Budapesti Hírlap*, szeptember 8., 10., 11.

⁴¹ *Nemzeti Újság*, 1920. augusztus 8.

⁴² Lásd N. SZEGVÁRI Katalin: *Numerus clausus rendelkezések az ellenforradalmi Magyarországon. A zsidó és nőhallgatók főiskolai felvételéről*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1988.

⁴³ Itt emlékeztetni kell arra, hogy a *Nemzeti Újság*, az *Új Nemzedék*, az *Új Lap*, a *Neue Post*, a *Kápes Krónika*, a *Gondolat*, a *Magyar Jogi Szemle* és a *Magyar Kurír* e tekintetben nem azonosíthatók egymással, továbbá nem csupán a KSV lapjai álltak az antiszemita propaganda szolgálatában.

azt hangsúlyozta, hogy „...a zsidókérdés megoldása körül a kurzus egy éves léte óta semmi lényeges nem történt”, és ezért a „kérdések kérdése még mindig a zsidókérdés”.⁴⁴

A *Nemzeti Újság* (a már idézett *Új Nemzedék* és néhány más lap) a Központi Sajtóvállalathoz tartozott; maga a vállalat Bangha Béla szervezőmunkájának eredményeként jött létre, és az ő vezérletével működött. Bangha már az 1917-ben kiadott, *A zsidó sajtó a kereszténység ellen* című brosúrában arról elmélkedett, hogy a sajtó azoknak a kezében van, akik „a keresztény hit és erkölcsiség, főleg pedig a katolicizmus ellen *késhegyig menő harcot esküdtek*”, akik „világuralmi törtetésük” során „narkotizálják” a „keresztény közönséget”. Kilenc pontból álló „akcióprogramja” szerint e lapok kártékonyaságáról mindenkit fel kell világosítani, és (például) meg kell szervezni e sajtótermékek és hirdetőik bojkottját.⁴⁵

A KSV lapjainak elsőrendű célja annak elfogadtatása volt, hogy Magyarországon létezik egyáltalán „zsidókérdés”, ezért minden olyan eseményről beszámoltak, amely ezt „támasztotta alá”. Így tudósítottak arról, hogy a Kálvin téri református templomban előadás hangzott el *A magyarság veszedelme és a zsidókérdés* címmel; hogy Avarffy Elek a „magyar irodalom és művészet elzsidósodásáról” tartott szónoklatot; hogy Huber János képviselő kifejtette a nemzetgyűlésben: a zsidó intelligenciának lakolnia kell a „zsidó bűnökért”. A cikkek címében és alcímében általában is előszeretettel írták ki a „zsidókérdés” kifejezést – néha a tudósított eseménytől függetlenül.⁴⁶

A „zsidókérdés” elfogadtatásának további módszere volt az, hogy Kmoskó Mihály szeptemberi előadásához hasonlóan vissza-visszatérően értekeztek a „zsidó világuralomról”. Terjedelmes tudósításban számoltak be például arról az előadásról, amelynek szónoka „Fölsorakoztatta adait, és megállapította, hogy a nagy világégést a szabadkőművesek tervezték és irányították”. A „nemzetközi páholyok összekötője” egy „cionista dokumentum” alapján dolgozta ki a szarajevói merénylet tervét, sőt Jaurès meggyilkolását is.⁴⁷ Nem ennyire konkrét módon ugyan, de ugyanezt állította 1920-as, említett könyvében Bangha Béla is, aki szerint a világháborút „a nemzetközi plutokrácia” rendezte meg.⁴⁸

⁴⁴ Röpjtében. *Szózat*, 1920. szeptember 5.; *Az Ébredők. Nemzeti Újság*, szeptember 8.

⁴⁵ BANGHA Béla: *A zsidó sajtó a kereszténység ellen*. Katolikus Sajtóegyesület Fővárosi Hölgybizottsága, Budapest, 1917. 5., 31–32.

⁴⁶ Például *Nemzeti Újság*, 1920. február 10., április 17., 18., 21., június 23., július 9., 10., augusztus 8., 22., október 10., december 31.

⁴⁷ *Új Nemzedék*, 1920. szeptember 14.; *Szózat*, szeptember 14.

⁴⁸ BANGHA Béla: *Magyarország újjáépítése és a kereszténység*. I. m. 17.

Ehhez kapcsolódott a „zsidó bűnök” tétele. Az *Új Lap*, a KSV harmadik napilapja *A javíthatatlanok. Zsidókérdés Magyarországon – Heti Bűnkrónika* címen külön rovatot nyitott ennek bemutatására. A lapkiadó vállalat úgynevezett hírcsarnokában (a Ferenciek terén) pedig bárki elolvashatta a „keresztény magyarság ellenségeinek” és az árdrágítóknak a névsorát.⁴⁹ A világháború kirobbantásán, a forradalmon, a Tanácsköztársaságon és a trianoni békeszerződésen kívül ugyanis az árdrágításért is „a zsidókat” tették felelőssé.

A „zsidókérdés” kérdésként való elfogadtatása végső soron persze azon az állításon alapult, hogy a „zsidó faj vagy nemzet [...] szemben áll a honos fajjal” – azaz izraelita vallású magyarok nem léteznek, csak egy, a magyarságtól idegen faj.⁵⁰ A „zsidó” a „magyar” természetes elmentettjeként szerepelt ezekben a szövegekben, hiszen mindent megtestesített, ami „a magyar nem”.⁵¹ Ez volt tehát minden „zsidó bűn” magyarázata, ezért kellett harcot indítani a „két race között”, és ezért volt szükséges megcélózni „a zsidó faj intézményes félreszorítását”.⁵²

Elmondhatjuk tehát, hogy a KSV lapjainak antiszemita propagandája és az ÉME ideológiája erősen rokonítható volt. Monori Áron, aki tanulmányában szintén erre az eredményre jut, úgy fogalmaz: ez a koherens és modern antiszemita eszmerendszer a zsidó világösszeesküvés-elmélettől kezdve az antiszemita sztereotípiák minden változatát fölvonultatta.⁵³ E propagandában több trükköt is alkalmaztak.⁵⁴ Tudósítottak mindenféle helyi megmozdulásról, hogy az olvasó többségben lévőknek érezze az antiszemitizmus híveit, és a kiközösítést elkerülendő magáévá tegye a propagandista véleményét.⁵⁵ Alkalmazták a tekintély-átutalás módszerét: tekintélyesnek tartott személyeket idéztek állításaik hitelesítése céljával. Arra is találni példát, hogy a tekintélyes személy valamelyik kijelentésének csak adott lap tulajdonított antiszemita tartalmat (hamis

⁴⁹ *Nemzeti Újság*, 1920. június 24.

⁵⁰ Prohászka Ottokár 1920-as munkáját idézi MONORI Áron: A numerus clausus és a magyar katolikus sajtó, 1919–1920. *Médiakutató*, 2003. nyár, 44.

⁵¹ Vörös Kati: A „zsidó” fogalmi konstrukciója és vizuális reprezentációja a magyar élclapokban a 19. század második felében. *Médiakutató*, 2003. tavasz, 25.

⁵² A gége keresztények. *Új Lap*, 1920. június 24.

⁵³ MONORI Áron: i. m. 53–54.

⁵⁴ Alfred McClung Lee és Elizabeth Briant Lee több könyvében is foglalkozott ezekkel: *The Fine Art of Propaganda*. Harcourt Brace and Company, New York, 1937.; *How to Understand Propaganda*. Rinehart, New York, 1952. A továbbiakban ezek alapján sorolom fel a klasszikus propaganda fogásokat.

⁵⁵ Ugyanezt a célt szolgálták az olyan jelszavak, mint például az „Áruló vagy, ha nem keresztény párt jelöltjére szavazol”.

tanúsítás), miként arra is, hogy a nem kívánt állítást hamis címkével látták el. E módszerek alanya és tárgya volt Bangha Béla, Teleki Pál, Prohászka Ottokár, ifjabb Andrásy Gyula, illetve Apponyi Albert és Rákosi Jenő.

Az ellenpropaganda

Az antiszemita propaganda hatásának mérséklésére és semlegesítésére természetes módon ellenpropaganda indult, amely ugyancsak alkalmazta a tekintély-átutalás módszerét. Az *Egyenlőség* (alcíme szerint *A magyar zsidóság politikai hetilapja*) és a *Múlt és Jövő* című hetilapokban például folyamatosan idézték „Nagy keresztények véleményé[t] a zsidóságról”, a magyar szerzők közül például Petőfi Sándort és Mikszáth Kálmánt.⁵⁶ A kortársak közül ismertették Baltazár Dezső debreceni püspök, Apponyi Albert gróf, Perényi Zsigmond báró és Csernoch János esztergomi érsek álláspontját. Perényitől például azt a kijelentést: „...a keresztény erkölcs jelszavát nem hatásos korteseszköznek írtam zászlómra, hogy vele a tömegek indulatát helytelen és nem keresztényi útra tereljem”.⁵⁷ A hercegprímás a szobi zsidó hitközség küldöttségének kijelentette: „Kérem, vegyék Önök és az egész zsidóság tudomásul, hogy bármily nehéz helyzetben, az én és a katolikus papság védelmére mindig számíthatnak. [...] Mindig és minden alkalommal hangoztattam a felekezeti béke szükségét. Higgyék el, hogy ellensége vagyok a mai gyűlölködő irányzatnak. Nekem csak egy kérésem van Önökhöz [...] *legyenek jó zsidók! Éljenek Mózes törvényei szerint! Nem akarjuk mi, hogy a zsidók keresztényekké legyenek. Azt kérem, neveljék a gyermekeiket úgy, hogy vallásosak legyenek és aki zsidó, az legyen zsidó és ne szégyellje, hogy zsidó. Mert ha vallásos szellemben nevelődnek a gyermekek, akkor nem fognak olyanok akadni, akik – mint a múltban is – a zsidóságra szégyent hoztak, ámbár ilyenek más felekezetek vallástalanjai között is akadtak.*” Ezt a nyilatkozatot Szabolcsi Lajos szerkesztő a főpap engedélyével közölte lapjában.⁵⁸

⁵⁶ Például: Petőfi az antiszemiták ellen. *Múlt és Jövő*, 1920. január 9. 12.; MIKSZÁTH Kálmán: Az antiszemizmus. *Egyenlőség*, június 19. 9–10. – A rovatcím az *Egyenlőség*ből való.

⁵⁷ Uo. január 23. 10.; MOLNÁR Jenő: Apponyi szózata. Uo. május 1. 2–3.; KÁLMÁN Ödön: Apponyi beszél... Uo. június 19. 8–9. – Amikor Baltazár „minden felekezeti hecc” ellen nyilatkozott, még zajlott 1919-es szerepének egyházi vizsgálata, amely szeptemberben felmentéssel végződött. (*Egyenlőség*, március 20. 3.)

⁵⁸ A hercegprímás újvívi beszéde a zsidósághoz. *Egyenlőség*, 1920. szeptember 18. 1. – Csernoch János kijelentése „tünetes volt a zsidóság mellett” – írta visszaemlékezésében Szabolcsi, akinek a hercegprímás e nyilatkozatát úgy magyarázta: a gyűlölködők „Tudják meg, hogy ők nem jelentik Magyarországot és a

E két újság visszatérő szereplője volt 1920-ban Rákosi Jenő. A *Múlt és Jövő* márciusi kérdésére adott válaszában a „legmélyebben elítélte” a „féktelen, szájas és fenyegető antiszemitizmust”. Annak képviselőjét, Szabó Dezsőt úgy jellemezte, hogy nála „soha ember jobban keresztény jelszavakkal nem csalt. Ő végigszolgálta a zsidókat, a Hatványakat, a Jászikat, mert akkor az volt az üzlet. [...] Vannak ma is zsidó barátaim, akiket sohasem cserélnék el holmi Szabó Dezső-féle keresztényekkel.” Felemlítette, hogy amikor 1919 őszén Szabó egy küldöttség élén felkereste, megmondta neki: „Azt a zsidót, aki nemzeti és becsületes, szeretem és közel áll hozzám.”⁵⁹

E nyilatkozatnak a *Bécsi Magyar Újság* című emigráns lap is nagy jelentőséget tulajdonított. Azt írta Rákosiról: a *Népszava* szerkesztője, Somogyi Béla meggyilkolása óta „ő az egyetlen bátor ember Budapesten”, aki „nem bánja még azt sem, ha tisztességes emberek nagy elhagyatottságukban mögéje sorakoznak [...] Hát mi sem félünk tőle, egy véleményen lenni vele, amikor igaza van”.⁶⁰

Rákosi Jenőt az *Egyenlőség* is többször szerepeltette. Először azt a kijelentését idézte, hogy „A vallás ne törődjék a politikával, a politika ne bántsa a vallást, és a költő ne ártsa bele magát a politikába”. Áprilisban közzéttek egy vezércikkének részletét, amelyben Sándor Pál nemzetgyűlési képviselőről, a zsidó közelet egyik vezetőjéről írt, aki a zsidókérdésről nagy beszédet tartott az Országgyűlésben; júliusban a *Legsürgősebb kérdések* című (júniusi) vezércikkéből publikáltak egy hosszabb bekezdést.⁶¹ Októberben Rákosi Jenőt és Prohászka Ottokárt összehasonlító

---

magyar népet. Sem a katolikus egyházat. Prohászka sem, akármennyit beszél!” Mindez a numerus clausus vitája idején történt, amikor Prohászka a nemzetgyűlésben éppen a törvény elfogadása mellett érvelt. (SZABOLCSI Lajos: *Két emberöltő. Az Egyenlőség évtizedei. (1881–1931.)* Sajtó alá rendezte: SZABOLCSI Miklós. MTA Judaisztikai Kutatócsoport, Budapest, 1993. 311.)

⁵⁹ SASS Irén: Három portré. Szabó Dezső – Rákosi Jenő – Herczeg Ferenc nyilatkozata. *Múlt és Jövő*, 1920. március 5. 8–9. Szabó Dezső szerint „... a zsidósággal [...] mint fajtavál harcolunk. Két fajta élet-halál harcát vívjuk most.” Herczeg rövid levélben válaszolt: „... semmiféle hivatottságom nincsen a fölvetett témák nyilvános szellőztetéséhez”. – Rákosi ősszel Budaváry László ismertetett indítványáról többek között azt nyilatkozta a lapnak: „Majd ha Budaváry végkép visszafordítja az Idő kerekét [...] akkor fogok erről az indítványról komolyan gondolkodni.” (A zsidókérdés a parlamentben. Uo. szeptember 3. 3.) – Szabó Dezső, Kosztolányi Dezső és mások 1919 őszén arra kérték Rákosit: legyen a Magyar Írók Nemzeti Szövetségének elnöke, amelynek tagjai csak keresztények lehetnek.

⁶⁰ Egy bátor ember. *Bécsi Magyar Újság*, 1920. március 11. 3. (A nyilatkozat ismertetése a 4. oldalon.)

⁶¹ 1920. március 20. 13.; április 24. 8., július 10. 5. – Később fontos lesz, hogy az áprilisi cikk úgy jelent meg, mint Rákosi Jenő önálló, *Sándor Pál* című írása, és semmi sem utalt arra, hogy ez átvétel a *Buda-pesti Hírlap* áprilisi 17-i azonos című vezércikkéből. A július 10-i publikációnál a helyzet részben hasonló: ez *Rákosi Jenő a legsürgősebb teendőkről* címmel jelent meg.

írást közölt a hetilap. Az elemzés alapja az, hogy „Mindkettő a keresztény és nemzeti irányzat előharcosa”, ám míg a publicista „minden idegen fajt és felekezetet a magyarság állócsillaga alatt akar összeforrva látni”, addig a püspök „már osztályoz, kivételez, bebocsát és kirekeszt”.⁶²

Az idézett szövegek, illetve közlésük célja egyértelműen annak bizonyítása volt, hogy az antiszemita mozgalmak ellentétesek a katolikus és a protestáns egyházak tanításával, továbbá annak bemutatása, hogy nagy keresztények-kereszténynek állnak e mozgalmakkal szemben. Ezek a személyek ráadásul a dualizmust, a szabadelvű korszakot szimbolizálták, azaz a jogegyenlőséget. Rákosiról köztudott is volt, hogy Tisza István „a legnagyobb magyar” híve volt a múltban, lévén emlékét több vezércikkében is ápolta.⁶³

Az ellenpropaganda másik célja már konkrétan az antiszemita propagandában felvonultatott „tények” cáfolata volt. Különböző szónokok és publicisták gyakran közöltek ugyanis „információkat”, számokat arról, hogy a világháborúban a zsidóság nem katonaként, hanem árdragítóként és spekulánsként vitt jelentős szerepet, utána meg a Tanácsköztársaság megszervezésében.⁶⁴ Ennek magyarázata az, hogy a propagandista gyakran úgy tesz, mintha informálna. Bangha Béla 1920-ban megjelent könyvét például azzal ajánlotta olvasóinak az *Új Nemzedék*, hogy „...túlnő a napi aktualitásokon, mert objektív igazságok vannak benne”.⁶⁵ Ugyanezt mutatja az *Egyenlőség* tudósítása, amelyben közölték a Prohászka Ottokár nemzetgyűlési beszédét megszakító bekiabálásokat is: „– Halljuk a szónokot! – kiáltotta Hornyánszky Zoltán. – *Hány zsidó adós a hősi halállal?* – kérdezte Meskó Zoltán olyan hangon, amelyben benne volt a felelet, az, hogy legalább egymillió zsidó adós a hősi halállal. – Itt a statisztika! – lelkesedett Hornyánszky. – A számok nem hazudnak. *A szám beszél!*”⁶⁶

A számok azonban csak addig „beszélnek”, amíg be nem bizonyosodik, hogy „hazudnak”. Ez vezetett az antiszemita képviselő, Avarffy Elek és Szabolcsi Lajos közötti hírlapi csatához, majd perhez is, amelynek végén (1923-ban) a bíróság jogerősen kimondta, hogy Avarffy hazudott, amikor az első világháborús hősök „adatait” közölte.⁶⁷

⁶² MOLNÁR Jenő: Rákosi és Prohászka. *Egyenlőség*, október 30. 4–5.

⁶³ Tiszának e minősítése az *Ami Tisza István szemében nem volt hiba* című vezércikkből való. (Uo. november 6. 1.) – Rákosi több cikkében is védelmébe vette a szabadelvű kurzust: például *Levelek. Budapesti Hírlap*, 1920. április 13.; *Liberalizmus és demokrácia*. Uo. szeptember 18.

⁶⁴ Az előbbi állítás már 1914 és 1918 között is megjelent, miként annak cáfolata is.

⁶⁵ Bangha Béla könyve. *Új Nemzedék*, 1920. július 4.

⁶⁶ *Egyenlőség*, szeptember 25. 2. – Az első kiemelés az eredetiben.

⁶⁷ SZABOLCSI Lajos: i. m. 316–326.

Ugyancsak a „tények” cáfolatára jelent meg például *A bolsevizmus harca a zsidóság ellen* és a *Zsidó ludovikás az ellenforradalomban* című cikk, illetve minden olyan közlemény, amely a „zsidó hitű magyarok” szerepét mutatta be a „magyar kultúrában”.⁶⁸ Az ellenpropaganda igazán fontos célja ugyanis az volt, hogy bemutassa „a magyar zsidóknak e földhöz való tántoríthatatlan ragaszkodását”, illetve azt, hogy „zsidó faj, nemzet” nem létezik.⁶⁹ Ezt a felfogást több napilap képviselte, így a *Budapesti Hírlap* is, amelyben vélhetőleg Rákosi Jenő fejtette ki: „...programunk nem lehet más, mint hogy Magyarországon minden művelt ember a keresztény civilizáció alapján álló magyar legyen, ha zsidó, ha pogány, ha mohamedán.”⁷⁰

Az ellenpropaganda azonban nemcsak a napi- és hetilapok, folyóiratok hasábjain folyt, hanem az 1920 márciusától indult a *Mi az igazság?* című felvilágosító füzet sorozat darabjaiban is. Erre a Magyar Zsidók Országos Szövetsége adott megbízást, a szervezőmunkát vélhetőleg a *Múlt és Jövő*, illetve annak szerkesztője, Patai József végezte. A kiadványokat ingyen küldték szét „a keresztény olvasóköroeknek, kaszinóknak, tanítóknak, tanároknak, kisgazdáknak, ipartestületeknek stb.”, illetve mindenkinek, akinek címét a hetilap szerkesztőségébe beküldték.⁷¹

⁶⁸ *Egyenlőség*, 1920. május 29., szeptember 11. Lásd a *Múlt és Jövő* tudósítását arról, hogy az Amerikából „bolsevik üzelmek miatt” kiutasított személyeket szállító „vörös hajó” 449 utasa közül csak 14 volt zsidó (február 6. 9.). – Például Turóczi József: Mit tett a zsidóság a magyar nemzetért? A magyar irodalom zsidó fordítói; a Petőfi-kultusz és a zsidók. *Egyenlőség*, január 17. 9–10.

⁶⁹ E ponton ellentétbe került egymással az *Egyenlőség* és a *Múlt és Jövő*, mert az előbbi propagandát folytatott a cionizmus ellen is.

⁷⁰ Prohászka Ottokár. *Budapesti Hírlap*, 1920. szeptember 17.

⁷¹ *Múlt és Jövő*, 1920. április 2. 27., június 11. 12. Elsőként Kóbor Tamás eredetileg *Az Újságban* 1919 októberében megjelent cikksorozatát adták ki *A zsidókérdésről* címmel. Még márciusban jelent meg Peszky Bálinttól a *Mi a zsidók bűne?*, Korcsmáros Nándortól *Az arányosítás. Séta egy kis kézilámpással a numerus clausus útvesztőjében*, K. Regős Lászlótól az *Okai-e a zsidók a drágaságnak?*, illetve egybefűzve Sass Irén írása, az *Üzenet a magyar asszonyoknak* és Földes Andor dolgozata, az *Üzenet a falunak*. Ezeket követte Barát Kálmán (Ságos/d/y Kornél) *Magyar érdek, antiszemitizmus, gazdasági talpraállítás, területi integritás*, Polnay Jenő „levele” *Az én kedves keresztény felebarátaimhoz Nagy-Magyarországon*, Paal Jób (Szegedi Pál egyedül és Radnai Gáborral) *Zsidók az ellenforradalomban*, Blau Lajos *Mi a Talmud? A zsidóság ellen megjelenő hamis Talmud-idézetek cáfolatára* és a *Mit tettek a zsidók a tudományokért?*, Persián Ádám *Mi lesz a zsidókkal?*, Pakots József *Zsidó-e a sajtó?*, Cholnoky László *A magyar irodalom és a zsidóság*, Barát Kálmán *Kereszténység és zsidóság: az egyik és a másik*, Molnár Attila *Mi az antiszemitizmus oka?* és *A dolgozó zsidó*, Szatmári Mór *A magyar zsidók magyarossága*, Nagy Lajos *Az antiszemitizmus négy szemközt*, Radnai Gábor *Levél egy volt bajtársamhoz* és Szász Zoltán talán *Magyar-ság és zsidóság* című írása. E sorozatban jelent meg az Eötvös Károly műveiből összeállított (Földes Arthur) *Mi az igazság? Elmondja egy halott* és a Rákosi Jenő vezércikkeiből vett részektekből készített *A zsidókérdésről* című füzet is, valamint a *Mi az igazság?* szerkesztőségének tagjai által írt kiadvány, a *Néhány szó a keresztény egyetemi ifjúsághoz*. – A sorozat nem minden darabját sikerült megtalálnom: néhányának a megjelenéséről csak hírlapi tudósításra és/vagy árverési hirdetemnyre bukkantam.

Az ellenforradalmi emlékoszlop leleplezése, 1920. június 24. (Magántulajdon)

A huszonnégy írás közül néhány több kiadást is megélt: alkalmanként más szerző(k) neve volt feltüntetve egy-egy darabján, illetve némelyiket hol egyedül, hol egy másik írással együtt jelentették meg. A *Múlt és Jövő* például arról tudósított 1920 szeptemberében, hogy a harmadszor is kiadott, a *Zsidók az ellenforradalomban* című füzetet Radnai Gábor és Szegedi Pál írta, míg korábban Paal Jóbnak tulajdonította ezt; Kolosváry-Borcsa Mihály szerint ennek egyedüli szerzője Szegedi Pál. A *Magyar könyvészet* ugyanakkor a sorozatnak csak hét darabját tartalmazza.⁷²

Magát a sorozatot az Egyenlőség Kiadó által 1917-ben megjelentett és jelentős hatásúnak ítélt *Mi az igazság? Válasz Ágoston Péter „Zsidók útja” című munkájára* című kötet után nevezték el, amelynek szerzője többek között Baltázár Dezső, Blau Lajos, Szabolcsi Lajos és Venetiáner Lajos volt. A sorozat és az 1917-es kötet kiadását ugyanaz a szándék motiválta: az esetleg lapokban megjelent írásokat nagyobb és másfajta közönséghez kívánták eljuttatni, illetve a könyvformában való megjelenéssel az érvek súlyát akarták növelni.⁷³ Tematikus hasonlóság is megfigyelhető a kettő között, noha az 1917 óta eltelt évek és események miatt új témákkal is bővült az „ellenpropaganda”: szerepelt a vallási tanítások félremagyarázásának kiigazítása, a történelmi tévedések helyesbítése, a zsidóság háborús részvétele, valamint a forradalmakban és az ellenforradalomban játszott szerepe, illetve megjelent a szélsőjobboldali egyetemi szervezetek tevékenysége okán kiadott darab.

A *Mi az igazság?* füzet sorozat hatására egy-két hírlapi támadáson kívül szinte semmi sem utal, ráadásul ezek csupán vagy azt „rögzítették”, hogy keresztény írók „a” zsidók szolgálatába álltak, vagy azt, hogy nem „újabb és újabb védiratokkal [...kell] bebizonyítani, mennyire magyar és mennyire hazafias. [...„a zsidóság”] ne iratokkal, hanem tettekkel bizonyítsa be ezt és rögtön nem lesz zsidókérdés”.⁷⁴

Meglepő módon Rákosi Jenő füzete sem keltett visszhangot. Meglepő ez azért is, mert a publikálást követően, augusztus végén néhány lap röviden tudósított arról, hogy visszaéltek Rákosi Jenő nevével: „...egy röpirat jelent meg, amely nem egyéb, mint Rákosi Jenőnek az utóbbi időben írott vezércikkeiből ötletszerűen kiszedett egészcikkek, részcik-

⁷² *Múlt és Jövő*, 1920. április 16. 13., szeptember 3. 14–15.; Kolosváry-Borcsa Mihály: *A zsidókérdés magyarországi irodalma*. Stádium, Budapest, é. n.; *Magyar könyvészet, 1911–1920*. II. k. Sajtó alá rendezte: Kozocsa Sándor. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest, 1942. 117.

⁷³ A *Múlt és Jövő*ben előzetesen megjelent például Cholnoky, Polnay és Pakots írása, részleteket közöltek Sass Irén és Balu Lajos (két) dolgozatából, míg például Kóbor munkáját csak ismertették.

⁷⁴ KRÜGER Aladár: *Mi bízunk!* *Nemzeti Újság*, 1920. szeptember 12. – A kiadásban közreműködők persze a sorozat óriási sikeréről számoltak be.

kek és félcikkek sorozata. Mindez [...] tudta, beleegyezése és megkérdése nélkül történt.”⁷⁵ E közleményre csak a *Múlt és Jövő* reagált (reagálhatott), ahol azt írták: „Igen nagy hatású volt Rákosi Jenőnek, a kiváló publicistának füzeté, amely a zsidóságról vallott igazi nemzeti és keresztény felfogást tükrözte vissza. (A napilapokban megjelent nyilatkozat természetesen nem érinti a Mi az igazság ezen kitűnő kiadványát.)”⁷⁶

Az említett eljárás – amely ellen a „szerző” a „leghatározottabban tiltakoz[ott]” – a korban nem volt szokatlan: utaltam már rá, hogy Rákosi két vezércikkéből vett részlet is megjelent az *Egyenlőségben* áprilisban és július első felében. Ezek a részletek később bekerültek a *Mi az igazság?* sorozat füzetébe is, amelyet Rákosi tizenöt, február 15-e és június 26-a között megjelent vezércikkéből állítottak össze.⁷⁷ Ez a kompiláció nem hamisította meg a szerző mondanivalóját, noha Rákosi eredeti cikkének tartalma egy-két helyen eltért a közölttől. A Sándor Pál nemzetgyűlési felszólalásával foglalkozó és már hivatkozott cikk a *Budapesti Hírlapban* a beszéd helytelenítésével kezdődött, mondván, nem hasznos a zsidókérdést nyilvánosan tárgyalni, mert „Ez nem felekezeti, nem faji, hanem társadalmi kérdés. A társadalom csendes, zajtalan, mindent feldolgozó ereje fogja megoldani, ha megoldható. A kérdés, valahányszor felbukkan, az elemi kitérősekhez [...] hasonlatos. [...] Meg kell várni, amíg elmúlik, hogy azután az élet újra kezdje kiegyenlítő szerepét. [...] Nem segíthet rajta se a floszemitá, se az antiszemita, se a zsidó. Bölcsesség, jellem, türelem és hazafiság kell hozzá, hogy az ily időjárás elviseljük.”⁷⁸

Más esetekben úgy értek cél, hogy megváltoztatták a címet: a másik hivatkozott (és az *Egyenlőségben* idézett) vezércikk, a *Legsürgetőbb kér-*

⁷⁵ Például *Budapesti Hírlap*, 1920. augusztus 28., *Szózat*, augusztus 29. A *Nemzeti Újság* és az *Új Nemzedék* hírvonata fehér folttal jelent meg ekkor, de azt, hogy mit húzott ki a cenzúra, természetesen nem tudni.

⁷⁶ *Múlt és Jövő*, szeptember 3. 15.

⁷⁷ Pontosabban egy kivételével, mert egy bekezdésnek nem találtam meg az eredeti megjelenési helyét.

⁷⁸ RÁKOSI Jenő: *A zsidókérdésről*. Garai Nyomda, Budapest, 1920. 8. /Mi az igazság?/ – Az eredeti vezércikkéből vett részletek két helyen jelentek meg a füzetben: a 6–8. oldalakon *A zsidókérdés*, a 18. oldalon az *Összetartás, maradék magyarok* alcímmel. Ez utóbbi „fejezet” a június 5-i *Elvégeztetett!* vezércikk részletével fejeződik be. – Rákosi a Sándor Pál fellépését bíráló vezércikk mellett még ugyanabban a számban, illetve másnap Dunántúli álnéven is támadta Sándort korábbi tevékenysége miatt. Viszont a füzetbe került írásában hosszan emlékezett arról: a Tanácsköztársaság alatt „... Sándor Pállal együtt ültünk a feyházban, ahol a mintegy nyolcvan-kilencven fogoly közt mindig volt vagy tizenöt-húsz zsidó [...] nem emlékezem, hogy csak egyszer is a zsidókérdést tárgyaltuk volna. Esztétikai kérdések, a magyar nyelv és néplélek kérdései, a nemzet múltja s jövője volt mindig a témánk és csodás összhang, megértés, reménykedés és testvéri szeretet tanyázott velünk a börtönben.” Rákosi tehát azt „cáfolta”, hogy a kommün „zsidó fegyver” lett volna a keresztény magyarok ellen.

dések itt *A zsidó kereskedőről* címmel jelent meg, míg az április 10-i, *Az árdrágításból* vett rész élén a *Nemcsak a zsidók drágítanak* felirat áll. Bár ebben a zsidó szó nem is fordul elő, Rákosi itt valóban arról értekezett, hogy a drágaságért – ellentétben az antiszemita propaganda állításával – nemcsak „a zsidók” felelősek, hanem a termelőtől kezdve az iparosig mindenki. A füzetben szerepelnek azután pontos tartalmi címek is: a június 12-i vezércikk (*Lloyd George és az Egyház*) részlete *A vallás a templomba való, nem a politikába* alcímmel jelent meg. Ebben Rákosi azt fejtegette, hogy „A modern haladás pozitív eredménye a vallásbeli közömbössége a művelt társadalmi rétegeknek, vagyis a nemzetnek”, és ezért ítélte el azt, hogy „az értelmiség, hogy végképp el ne merüljön, a keresztény kurzusba kapaszkodik, s napi politikává teszi a vallást. Ebben nagy veszedelem van, mert nemcsak vallás van, hanem felekezetek is vannak s ha az országos politika vallás szerint igazodik, akkor csak idő kérdése, mikor lép előtérbe a felekezeti versengés kérdése.” A szerző alapelve az, hogy az egyház nem szállhat le a politika porondjára, mert „nem segíthet a világon csak ott, ahova hivatása köti, ahol kötelességeit teljesíti, világfenntartó rendeltetését gyakorolja: *a templomban.*”⁷⁹

Rákositól két olyan, májusban publikált vezércikk részlete is bekerült a füzetbe, amelyek az *Ébredő Magyarokról* íródtak. A május 16-i dolgozathoz vett rész *Az igazi kereszténység* felirattal szintén a kereszténység jelszavával való visszaélést mutatta be: azt, hogy bár „mindenki hirdeti a kereszténységet, az Isten és az ember szeretetét, de ez alatt mindenki magát és vezérét érti, akiért megy előre minden poklokra keresztül, a halálig”. Az egy héttel korábban keletkezett, és szignóval megjelent cikk részlete lényegében az eredeti címmel került a füzetbe (*Az Ébredő Magyarokról*). Ennek apropóját az adta, hogy Rákosi Jenő az ÉME győri szervezetétől „intőt kap[ott]”. Erre felelte: „...én már ötven esztendeje szakadatlanul hívom, intem, ébresztem és költögetem a magyarokat, de azok vonakodnak fölébredni, vagy aki ébren volt belőlük, idegen sípszó után futott, az irodalomban nyugatos volt, a tudományban galileista, a költészetben adista, az erkölcsben szadista, a politikában világáramlatos vadista, szóval minden, csak nem nemzeti és magyar. [...] Ébredő Magyarok, akik e szerint eddig elfelejtvén Krisztus intelmét, aludtatok, mikor őrködnötök kellett volna, mert hiszen csak most ébredtek föl: rajta, törüljétek ki szemetekből az álmot és lássátok meg ha-

⁷⁹ Az alcím annyiban nem pontos, hogy Rákosi szóhasználata alapján – amint azt az eredeti vezércikk is mutatja – az egyház szót kellett volna a vallás helyett használni.

zátok vérző testi részeit.” Rákosi – miután megemlékezett a nemzetiségek „magyargyűlöletéről” és általában is a „gyűlölet korszakáról” – a testvéri szeretet és az egység fontosságáról írt: „*Itt nincsen kor, nincsen nembeli különbség: aki aludt, ébredjen föl! Nincs faj, nincs vallás, nincs nemzetiség, itt most csak magyar van, aki fölébredt, megrázza dermedt testét s indul – akinek mit az Isten rendelt – tollal, ekével, kalapáccsal, karddal, kezével, szívével, elméjével újra megalapítani a hazát.*”

Rákosi Jenő a füzet augusztus végi megjelenésével kínos helyzetbe került. Az eredetileg *Két probléma* című, május 30-i vezércikkéből kivett részlet (A „szidó” sajtó kérdése) ugyanis egy olyan újságíró-szervezkedés ellen irányult, amelyet jórészt a Központi Sajtóvállalat zsurnalisztái indítottak. Tavasszal a KSV-lapok képviselői, valamint néhányan az *Új Barázda*, a *Szózat*, a *Virradat* szerkesztőségéből, a MOVE, a fővezérség és a külügyminisztérium sajtó/propagandaosztályáról elhatározták, hogy a „liberális sajtó hatalmának” letörése érdekében megalapítják a keresztény újságírók önálló szervezetét, a szervezőbizottság elnökévé pedig Milotay Istvánt, az *Új Nemzedék* felelős szerkesztőjét választották.⁸⁰

Rákosi májusi cikkében a parlamentarizmus magyarországi csődjének és e szervezkedésnek az okait elemezte. Az előbbiért a pártok széthúzását okolta, az utóbbi magyarázatát pedig abban lelta, hogy a „keresztény jelző” miatt szükséges az új szervezet. Olyanok bábáskodnak körülötte – emlékeztetett –, akik hajdan vagy a *Budapesti Hírlap*nak, vagy „az úgynevezett destruktív lapoknak” a munkatársai voltak. Velük ellentétben „A *Budapesti Hírlap* nem az új kurzus óta keresztény s aki ott tanácskozott s azt meri mondani, hogy mindezt nem tudja, az menjen el Bangha Béla páterhez gyönni és próbálja tőle megtudni, nem ugyanazokkal az eszközökkel dolgozik-e ő is, mint amivel dolgoztak mindazok, akik valaha egy-egy destruktív újság kötelékében a közerkölcsöt, a nemzeti öntudatot, a keresztény szellemet munkájukkal segítettek destruálni”.

Ám éppen akkor, amikor a füzet és benne ez a részlet megjelent, egészen pontosan augusztus 24-én, az Írók és Hírlapírók Otthon Köre, a Magyarországi Újságírók Egyesülete (MÚE), a Budapesti Napilapok Szindikátusa és a Katolikus Írók és Újságírók Pázmány Egyesülete együttes ülésen tiltakozott a kormány rendelete ellen, amely lehetővé tette a lapok közigazgatási (tehát nem bírói) úton való betiltását. Az egyhangúlag elfogadott határozati javaslatot Rákosi Jenő fogalmazta meg, s

⁸⁰ Keresztény újságírók szervezkedése. *Nemzeti Újság*, 1920. május 29. – E megmozdulás eredménye csak annyi lett, hogy a KSV három újságja kilépett a Budapesti Napilapok Szindikátusából.

nagy beszédben érvelt mellette. Arról is döntöttek a jelenlévők, hogy a határozattal egy tizenkét tagú küldöttség keresse fel a miniszterelnököt, s tagja között Rákosi kívül legyen ott Márkus Miksa MŰE-elnök, valamint (a liberális lapok képviselőjében) Ágai Béla, Légrády Ottó, (a „túloldalról”) Hoitsy Pál és Túri Béla (utóbbi a *Nemzeti Újság* felelős szerkesztője volt).⁸¹

Másnap az *Új Nemzedék* Kosztolányi Dezső által szerkesztett és írt *Pardon* rovatában rövidebb írás jelent meg, amely részben nehezményezte a Pázmány Egyesület részvételét a szervezkedésben, részben Rákosi Jenőt támadta: a liberális lapok kedvencének nevezte, és azt írta, hogy *Az Ember* szerkesztője, „Göndör Ferenc szellemi örököse”, és a „keresztény-nemzeti irányt akarja megtorpedózni”. Rákosi, lapjának 27-i számában, meglepő nyilatkozattal reagált: „Nem tőlem függő okokból tegnap nem utasíthattam érdemileg vissza ezt az illojális támadást. Ma már nem térek ki a cikk rosszhiszemű állításaira [...]”. Göndör bécsi lapja így kommentálta az *Új Nemzedék* cikkét: „Rákosi Jenő se elég keresztény és elég nemzeti már Bangháéknak. Az *Új Nemzedék* éles pardonnal torpedózta meg a »munkapárti Tirpitz«-et, mert állást mert foglalni a cenzúra ellen [...] Röhögni kell.”⁸²

Rákosi az *Új Nemzedék*nek valóban nem volt elég keresztény és nemzeti: egy héttel később egy újabb *Pardon*ban Jászi Oszkárhoz hasonlították, amiért a magyar politikai életet bíráló megjegyzései külföldi lapokban jelennek meg. Szeptember 19-én az *Alexanderék* című vezércikk Alexander Bernátot és általában Tisza szabadelvű rendszerét támadta, mondván: Tisza István ugyanazt képviselte, mint az „idegen fajú”, „szabadkőműves-liberális szellemi kalóz” Alexander, és a „Beöthy–Rákosi-féle nacionalizmus lobogódíszében cirkált [...] liberalizmus törzsgárdája”.⁸³ Az *Új Nemzedék* tehát ekkor már azt a vádat fogalmazta meg, hogy a „pro-

⁸¹ Uo. 1920. augusztus 25., *Budapesti Hírlap*, augusztus 25. – Márkus Miksát januárban jobboldali újságírók megtámadták a forradalom alatti tevékenységéért, s az akkor alakuló MŰE elnöki tisztére Hoitsy Pált jelölték, aki azonban csak alelnök lett. (*Nemzeti Újság*, 1920. január 6. és 13.) Hoitsy, akit később Horthy Miklós kinevezett a felsőház tagjának, az 1920-as években haláláig kitartott az újságíró-társadalom egysége mellett, és követelte a sajtószabadság helyreállítását.

⁸² *Az Ember*, 1920. augusztus 28. 7. – A *Bécsi Magyar Újság* az újságíró-szervezetek közös gyűlését kommentálta: eszerint Rákosi, „a magyar újságírás atyamestere [...] az egyetlen bátor és – ami fő – kétségbevonhatatlanul nagy tekintélyű, konzervatív újságíró, aki újra és újra kiáll a porondra emberi jogokért a jogsátság hazájában” (augusztus 27. 4.). Kosztolányi szerepéről lásd Kiss Ferenc: *Az érett Kosztolányi*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1979. 87–112. /Irodalomtörténeti könyvtár, 34./

⁸³ *Pardon... Új Nemzedék*, 1920. szeptember 4.; *Alexanderék*. Uo. szeptember 19. – A lap korábban Apponyi Albertet is kritizálta, mert „nem veszi észre, hogy a »sajtószabadság« védelmi vonala mögött a szervezést pesti Zeitungsjud lapul [...]”. Uo. 1920. július 24.

letárdiktatúrát és Magyarország romba döntését ez a három ember csinálta”.⁸⁴ Az indulat érthető: a „sovinizmus apostola”, akitől 1919-ben sokan azt várták, hogy „valami véres pogromújsággal [...jőjjön] a zsidók ellen”, több cikkében támadta az ÉME tevékenységét, az antiszemitizmust és a „keresztény kurzust”.⁸⁵ A *zsidókérdésről* című füzet csupán ezekből tartalmazott válogatást. Ráadásul Rákosi Jenő a numerus clausus törvény elleni propaganda-kampányban is részt vett. Két nappal az *Alexanderék* című vezércikk megjelenése előtt „a teljesen illiberális numerus klauzus[sz]t” olyan „embertelen fegyver[nek]” nevezte, amellyel „semmi jó célt elérni nem lehet, de annál több rosszat”. Mint fogalmazott: „...a nagyérdemű magyar zsidók száma sem kicsiny: mi mégis a pogrommal fűszerezhető antiszemitizmus kénköves esőjét bocsátanók az összességre? Ez keresztény dolog és okos dolog se volna.”⁸⁶

Az „alkotmányos abszolutizmus” ellen

„...mi volt a politikai és történeti jelentősége Rákosi Jenőnek – tette fel a kérdést Felek Gyéza a *Nyugatban* a publicista halálakor. – Tessék végiggondolni: mi történt volna, vagy mi történhetett volna 1919 vége és 1922 között, ha Rákosi és Apponyi nem veszik fel a harcot a véres hullámok ellen.”⁸⁷

Felek talán eltúlozta Rákosi Jenő ellenforradalom alatti fellépésének jelentőségét, de ez egy nekrológirótól nem is meglepő. A közvetlen gyász időszaka ugyanis nem alkalmas a „köztes beszédmód kialakítására, amely ugyan a kegyelet keretei között marad, de helyet szorít a józanabb, kritikaibb, távolságtartóbb ítéletek megfogalmazásának”.⁸⁸ Ám Rákosiról ilyen tónusban nem a halálakor kezdtek beszélni, hiszen ő 1919 őszétől kezdve igazi „sztár”, szimbólum lett. Ezt mutatta írói jubileumának 1920. október végi ünneplése is. Ekkor Budapest összes

⁸⁴ Vádló önvédelem. *Budapesti Hírlap*, szeptember 19. – Rákosi válasza tehát ugyanazon a napon jelent meg, mint a támadó vezércikk. A „három ember” Rákosi, Alexander és Beöthy Zsolt.

⁸⁵ SASS Irén: Három portré. I. m.

⁸⁶ Prohászka Ottokár. I. m. – Rákosi Gömbös Gyulát is támadta, aki egy nyílt levélben azt válaszolta: „... numerus clausus igenis kell. Operációra van szükség, mert a régi iskola levegője ártott a magyar fajnak.” (SZÉKELY Nándor: *A numerus clausus Magyarországon*. Magyar Egyetemről Kizárt Zsidó Ifjak, Budapest, 1922. 83.)

⁸⁷ FELEK Gyéza: Rákosi Jenő. *Nyugat*, 1929/4. 222.

⁸⁸ TVERDOTA György: *Komor föltámadás titka. A József Attila kultusz születése*. Pannonica Kiadó, Budapest, 1998. 133.

színházában játszották valamelyik színdarabját, a Kisfaludy Társaság ünnepi ülést rendezett, a budapesti napilapok tulajdonosai 500 000 koronás alapítványt tettek, amelyet Rákosira bízta. Az Otthon Körben tartott nagy estélyen megjelent többek között Teleki Pál miniszterelnök, József királyi herceg és Raffay Sándor püspök, az egyik ünnepi szónok pedig Apponyi Albert volt. Az eseményről az újságok nagy terjedelemben tudósítottak. A *Népszava* interjút közölt Rákosival, a *Nemzeti Újság*-ban Túri Béla, Az *Emberben* Göndör Ferenc írt róla nagy publicisztikát. Ezek a példaként említett cikkek azért érdekesek, mert (a tisztelgés mellett) mindegyiknek a szerzője megemlítette: miben tér el felfogása az ünnepeltétől. Túri például azt nehezményezte, hogy Rákosi tolla nem lett fegyver „a keresztény magyar faj” harcában. Göndör pedig azt írta: Rákosi, noha neki is része van abban, hogy „ma Magyarországon herélnek és gyilkolnak”, ám „mégis egy fejfel kimagaslik a körülötte törtető svindlerek, bérencek és irodalmi zsebtolvajok hadából”. Nem arról van szó, hogy Rákosi változott volna, hanem arról: környezete lett tisztességtelenebb. Rákosi csak „néhány bátor és férfias hangot hallatott [...] és ezzel meghódította mindazokat, akik ellen egy életen át harcolt [...] viszont maga ellen lázította a kurzust. Sajátságos iróniája a sorsnak, hogy [...] ma zsidó újságíró számba megy, és a Budapesti Hírlap liberális zsidólap.”⁸⁹

Göndör itt a Rákosi nevében folytatott propaganda egyik visszatérő kérdését fogalmazta meg. Voltak ugyanis olyanok, akik szerint az agg publicista felfogása liberálisabb lett, mint 1919 előtt volt; mások nézeteinek állandóságát hangsúlyozták, de ezt vagy hibául rótták fel, vagy erénynek tulajdonították. Az 1926-os *Emlékezések* című memoárjához Klebelsberg Kunó készített előszót, amelyben ezt írta: Rákosi nem vonta le 1918–1919 eseményeiből a megfelelő tanulságot, és az 1867-es liberalizmushoz való visszatérést tartotta helyesnek – szemben a Bethlen-kormánnyal. A *Népszava* cikkírója úgy fogalmazott: az 1920-as években úgy tűnhetett, Rákosi a rendszer baloldali ellenfele, holott nem ő lett baloldali, nem ő változott, „csak az ország társadalmi, gazdasági és politikai viszonyainak nagy forgószínpada fordult egyet”. Az 1930-as Rákosi-emlékalbum egyik szerzője, a volt pénzügyminiszter, Hegedüs Loránt rajongó értékelésében viszont azt olvashatjuk: míg mások öreg korukra konzervatívok lesznek, Rákosi éppen ellenkezőleg: konzervatívból vált

⁸⁹ *Rákosi-album*. Rákosi Jenő nyolcvanadik születésnapjának és 50-éves írói jubileumának megörökítésére kiadta a Soproni Frankenburg Irodalmi Kör, a Sopronmegyei Kör és Soproni Bencés Diákszövetség.; *Szózat*, 1920. október 1.; Rákosi Jenő. *Népszava*, 1920. október 24.; Túri Béla: Rákosi-jubileum. *Nemzeti Újság*, október 23.; Göndör Ferenc: Rákosi jubileumára. *Az Ember*, október 24. 7–8.

liberálissá – egy antiliberális korszakban. A *Nyugat* 1929-es nekrológ-írói közül Schöpflin Aladár amellet érvelt, hogy Rákosi az ellenforradalom alatt nem maradhatott a „háború előtti pozícióban”, revidálta eszmevilágát, és „visszautasította azt a kezet, melyet konzervatív szellemét félremagyarázva felé nyújtottak az úgynevezett kurzus exponensei s nem a kurzus mellé állott, hanem a nemzeti becsület, az igazság és a nemzet gyógyulásának egyetlen lehetősége mellé”.⁹⁰

Rákosi politikai táborokon átnyúló népszerűségét több tényező magyarázta. Egyrészt előélete: nacionalizmusa (sovinizmusa), konzervatív liberálizmusa, fellépése az „osztályharcos” szociáldemokrácia és a modernizmus (a „destrukció”) ellen, másrészt az, hogy e nézetei az 1920-as években sokat szelídültek, és bizonyos pontokon meg is változtak. A dualizmus korában és 1920-ban is kártékonynak találta például az általános választójog bevezetését, 1928-ban viszont már azt írta: az általános választójog „...ellen már nem lehet harcolni, ez benne van a kor szellemében és előbb-utóbb meglesz mindenütt, tehát nálunk is”.⁹¹ Ekkora földalta legitimizmusát is.

Nem változott azonban elképzelése a liberális magyar hagyományokról. A társadalmi rend fokozottabb védelméről szóló törvényjavaslatról például azt írta 1922-ben: „Amiért ez a nemzet a múlt század negyvenes éveit óta küzdött, s amit belőle meg is valósított, az ebben a javaslatban mind halomra dűl. A jogállamból, amely a letűnt három-négy nemzedék ideálja volt, e javaslattal egy csapásra rendőrállam lesz. Az alkotmányos kormányzatból abszolutisztikus uralom. [...] Csak azért nem lenne, ha megvalósul, *meztelen* abszolutizmus, mert a törvényhozó testület akasztja rá a maga alkotmányos köpönyegét, amivel iskolás példáját teremtené meg az alkotmányos abszolutizmusnak. [...] Mi könnyes szemmel és sóvárogva nézzünk szűk határainkon *kifelé*, elrabbolt tartományokra, üldözött magyarokra. S míg integritásról álmodozunk, azzal lepnek meg bennünket, hogy *a kormány a kényuralom fegyvereit kéri magának a nemzetgyűléstől*, hogy itt benn hathatósabban megvédhesse a közrendet. *Befelé*, tehát az ország polgárai ellen.”⁹²

⁹⁰ Klebelsberg Kunó előszava megjelent: RÁKOSI Jenő: *Emlékezések*. Franklin Társulat, Budapest, é. n. I. k. XIII.; Meghalt Rákosi Jenő. *Népszava*, 1929. február 9.; HEGEDŰS Loránt: Rákosi Jenő fejlődése. In: SÜLE Antal (szerk.): *Rákosi Jenő élete és művei*. Fővárosi Könyvkiadó, 1930. 148–152.; SCHÖPFLIN Aladár: Rákosi Jenő halálára. *Nyugat*, 1929/4. 220. – Ignotus 1924-ben azt írta Rákosiról és Apponyiról, hogy „minden nap tízszer halát kell adni az Istennek, hogy ez a drága két öreg még él. Mert életüknek, egészségüknek, nívójuknak ténye olyan nemzeti kincs, mely, ha az idő öfelettük is betelik egyszer, irtózatosan pótolhatatlan lesz.” (IGNOTUS: Apponyi és Rákosi. Uo. 1924/12. 68.)

⁹¹ A mandátum. *Pesti Hírlap*, 1928. február 10.

⁹² A közrend fokozottabb védelme. *Budapesti Hírlap*, 1922. december 7.

Mivel Rákosi Jenő cikkeiben folyamatosan támadta Bethlen István kormányát és a kormányfő politikáját, helyzete néhány év alatt lehetetlenné vált a *Budapesti Hírlap*nál, noha ő volt a főszerkesztő. Az általa alapított és sokáig tulajdonolt lap ugyanis 1916-tól közvetett módon kormánytulajdonban működött, és az 1920-as években már nem ő volt az úr az újságnál, hanem a felelős szerkesztő, Csajthay Ferenc. Csajthay pedig a „gazda” (Bethlen) kívánalmainak nem megfelelő Rákosi-cikkeket cenzúrázva jelentette meg, illetve közlésüket nem engedélyezte.⁹³ Benedek Marcell visszaemlékezése egy hasonló esetről tudósít. Rákosi 1924-ben tőle, „az elcsapott tanártól”, a polgári radikális *Világ* és a szociáldemokrata *Népszava* cikkírójától tárcát kért; Benedek a felkérésre készített írásában lelkesen emlékezett meg Adyról, akit Rákosi annyit támadott – nehogy „azt a látszatot keltsem, mintha engedményeket tennék a B. H. szellemének”. Az írás nem jelenhetett meg: „az egykori újságírófejedelem” „tragikus” és „őszinte” levelében arról tudósította az író, hogy bár neki a tárca tetszett, a lapnál „az új gazdák bizalmi embere, a régi felelős szerkesztő parancsol”, aki nem járult hozzá a közléshez.⁹⁴

Rákosi e körülmények hatására állt 1925-ben a *Pesti Hírlaphoz* főmunkatársnak, ahol nagyobb szabadsággal fejthette ki a véleményét. 1926 áprilisában például azt írta: 1919 után a hatalom birtokosai közül „egynek se jutott eszébe a nemzet ezeréves jogalapja és jogalakja: a magyar alkotmányos szabadság. Csináltak egy nemzetgyűlést és csináltak egy korszakot, mely kurzus néven fog átmenni a történetünkbe. [...] Nincs országgyűlés, nincs alkotmány, miniszteri rendeletek kormányoznak [...] pénzhamisítással akarják okos bolondok és alkotmányhamisítással államférfiúi bölcsek a hazát megmenteni. Szegénység, társadalmi visszavonás, politikai pártosság, eladósodás, sikkasztás, bukás, becsület-sértéses perek légiója, Eskütt-per, rémes gyilkosságok sorozata és frankhamisítás hazafiságból: ezt a gyümölcsöt termi ez az erkölcsi és közjogi törvényes alap nélküli állapot.”⁹⁵

Rákosi új lapjánál is az antiszemita propaganda ellenpropagandistája maradt, és „régí” érveit használta: az antiszemita törvénykezés ellentétes a magyar hagyományokkal, a szabadelvűség nagy korszakával, a vi-

⁹³ SCHILLER József: *Rákosi Jenő. Egy magántitkár feljegyzései*. Káldor, Budapest, 1933. 188–191. – Már a *Budapesti Hírlap* 1920-as évfolyamában is található annak nyomát, hogy nem mindig Rákosi akarata érvényesült: egy alkalommal például (Kun Béla kapcsán) antiszemita vezércikk jelent meg a lapban.

⁹⁴ BENEDEK Marcell: *Naplómat olvasom*. Szépirodalmi Könyvkiadó, 1965. 380–381.

⁹⁵ Húsvét. *Pesti Hírlap*, 1926. április 4. – Rákosit ekkor, *Erkölcsi színvakság* című írása miatt perelte be az ÉME rágalmozásért. Lásd NYERGES András: Színrebonthatás. Paulusból Saulus? *Élet és Irodalom*, 2005/32. 10.

lágfejlődéssel és a magyarság érdekeivel.⁹⁶ A numerus clausus törvény módosításakor így kommentálta Bethlen István debreceni kijelentését (eszerint „...én a zsidókérdést nem mint felekezeti, hanem csak mint szociális és mint gazdasági kérdést kezelem”): a zsidóság „...most már se nem *faj*, se nem *felekezet*, hanem úgy látszik, csak *kérdés*. [...] Nekem pedig a zsidó kérdés sem nem faji, sem nem felekezeti, sem nem gazdasági vagy társadalmi kérdés, hanem a *magyarság* kérdése, melyet legrövidebben így lehet megfogalmazni: aki magyar, az magyar, és más megkülönböztetés nincsen, sem faji, sem felekezeti, sem társadalmi tekintetben.”⁹⁷ A törvénymódosítás miatt kitört egyetemi zavargások ellen is cikkezett, s azt írta: „...a mai korba nem fér bele a tanulás szabadságának bármely fajta megszorítása [...] A szellem, amely ezzel ellenkezik, nem a nyugat felé, nem a dicsőséges világversenybe viszi a nemzetet, hanem bekebelezi Csonkamagyarországot is a Balkánba.” Egy őszi vezércikkében egyenesen azzal vádolta a zavargásokban részt vevőket, hogy nem a határon túl élő magyarokkal és nem Trianon revíziójával törődnek, „nem a Lord zászlaja alá tódul[na]k”, hanem odadobják „a nemzetet ellenségei megszólalásának prédául [...] jó hírnevét marcangoltatni”, és kockára teszik „azt a kevés becsületet, amely még a miénk maradt a világ előtt”.⁹⁸

Az „újságírás nesztora” úgy képzelte, hogy a revíziót csak akkor lehet megvalósítani, ha Magyarország politikai rendszere megváltozik, ha a nyugati demokratikus hatalmak politikusai és „közvéleménye” mintáállamnak tartja majd.⁹⁹ E felfogásával 1928 decemberében komoly kellemetlenséget okozott Bethlen Istvánnak. Rákosi Jenő szoros kapcsolatban állt revizionizmus angol támogatójával, Rothermere-rel – attól kezdve, hogy a lord a „magyar ügy” támogatójaként lépett fel. Az angol sajtómágnás, részben Rákosi hatására, 1928 karácsonyán nagy cikkben bírálta a magyar rendszert. Úgy vélte: az, hogy „...a magyar választási

⁹⁶ Az eredeti rendelkezésről így nyilatkozott a két időpont között: „Az utókor előtt [...] ez a törvény lesz a mi korunkban az a sárga folt, amelyet a zsidóknak kellett viselniök, mielőtt az emberiség történetében a szabadabb fejlődés érvényesült.” RÁKOSI Jenő: Ne bolygassuk... In: BETHLEN Pál (szerk.): *A magyar zsidóság almanachja. Numerus clausus. A Magyar Zsidóság Almanachja* Kiadóvállalat, Budapest, 1925. (2. kiadás.) 38.

⁹⁷ Bethlen István gróf Debrecenben. *Pesti Hírlap*, 1928. március 6. Vö. LADÁNYI Andor: A numerus clausus törvény 1928. évi módosításáról. *Századok*, 1994/6. 1117–1148.

⁹⁸ A nemzet kincstartója. Uo. február 14.; Az ifjúsághoz. Uo. október 26. – Február–márciusban folyamatosan cikkezett a törvény érvényben tartása és az antiszemita kampány ellen. Február 24-én *Fajvédelem* című cikkében Gömböst támadta. Vö.: GERGELY Jenő: *Gömbös Gyula. Politikai pályakép*. Vince Kiadó, Budapest, 2001. 186–187.

⁹⁹ Ennek nem mond ellent, hogy Rákosi Mussolinin is jelentős politikusnak tartotta, s kereste támogatását.

rendszer s a véleménynyilvánítás fennálló erős korlátozásai mellett a magyar nép igazi hangulata sem juthat szabadon kifejezésre – semmiképpen sem kedvez Magyarország érdekeinek és tekintélyének. Magyarország mint »Kossuth hazája« tudta legjobban megnyerni a világ közvéleményének szeretetét s éppen így ma is csak azzal fordíthatja maga mellé ezt a rokonszenvet, ha hű marad legnagyobb fia nagy szelleméhez és szabadságszerető magasztos eszméihez.»¹⁰⁰

Rákosi népszerűségének (ami kultuszának alapja) másik és fontosabb oka az volt, hogy vezető publicistája lett a revizionista gondolatnak/mozgalomnak; hitelességét erősítette, hogy a nacionalista programot már jóval Trianon és a világháború előtt meghirdette.¹⁰¹ Lord Rothermere fellépése és a vele való szoros kapcsolat nyomán jelentősége még tovább nőtt, részben azért is, mert a *Pesti Hírlap* kiadója, Légrády Ottó hajlandó volt erre a célra komoly összeget áldozni. Ahogy Schöpflin Aladár írta: „...mikor napirendre került a revízió gondolata [...] Ő lett a vezérharcos [...és] ebben a harcban nemcsak régi ideálját találta meg újra, hanem régi népszerűségét is. Ez utóbbi években népszerűsége szinte példátlan, a Kossuthéval vetekszik, írása a közérzés egyetemének kifejezője. Így távozott a hadszíntérről az örök nyugalomba, egy nagy eszme glóriájától körül sugárzottan. Szép pályájának befejezése volt a legszebb.»¹⁰²

A kultusz mint a propaganda médiuma

Rákosi Jenő halálakor mindenki részt kívánt a gyászból – és a kultuszából. A *Nyugat* például egy számon belül három írással búcsúztatta (az említettekén kívül Kosztolányi Dezső írt nekrológot).¹⁰³ A *Népszava* a „kitűnő újságíróról”, aki „egész újságíró-nemzedékeket nevelt föl” azt írta 1929. február 9-i számában: „Nem a mi sorainkból került ki ez a bölcs aggastyán, sőt nem is állt közel hozzánk. *De ritka egészember volt, aki meggyőződésével áll vagy bukik.*” A túloldali *Új Nemzedék* többek között azt közölte, hogy „a magyar újságírás mentora meghalt [...] a halál hatása érezhető a társadalom minden rétegében.” Rákosi halálhí-

¹⁰⁰ Rothermere lord karácsonyi üzenete a magyar nemzethez. *Pesti Hírlap*, 1928. december 25.

¹⁰¹ Vö. ZEIDLER Miklós: A Magyar Revíziós Liga. Trianontól Rothermere-ig. *Századok*, 1997/2. 303–315.

¹⁰² Uő: *A magyar irredenta kultusz*. I. m. 20–25.; SCHÖPFLIN Aladár: Rákosi Jenő halálára. i. m.

¹⁰³ 1920-ban a *Nyugat*-ban Kosztolányi írta a Rákosi Jenő írói jubileumáról szóló cikket (közli: KOSZTOLÁNYI Dezső: *Írók, festők, tudósok. Tanulmányok magyar kortársokról*. Szerk.: RÉZ Pál. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1958. II. k. 137–142.).

rének vételekor a kormány úgy döntött, hogy az „ország halottja”, és állampénzen temetik el. Horthy Miklós kormányzó, Bethlen István miniszterelnök, a kabinet több tagja, Serédi Jusztinián hercegeprímás, József és Albrecht főherceg egyaránt részvétlétviratot küldött a családnak. Márkus Miksa az újságíró-szervezetek közös ülésén, február 8-án így sóhajtott: „Meghalt a mi jó apánk, Rákosi Jenő!” Az író Harsányi Zsolt február 17-i kijelentette: „Rákosi tollával a lelkekbe írt [...] ezt [...] hordjuk lelkünkben gyermekkorunktól”. A temetésen beszélő Klebelsberg Kunó felrajzolta a magyar sajtó „nagy vonulatát”, ami előadásában három nagy publicistát jelentett: Kossuth Lajost, Kemény Zsigmondot és Rákosi Jenőt.¹⁰⁴ A temetést követően Budapesten megnyílt a *Rákosi Jenő művészi hagyatéka* című kiállítás. Pár nappal később az Otthon Kör Rákosi-emlékünnepe a felszólaló Apponyi Albert azt mondta: Rákosi Jenőben „a magyar hírlapírás csúcspontjára jutott, mert politikai jelentősége mellett irodalmi értéket is képviselt”.¹⁰⁵

A formálódó Rákosi-kultuszhoz ellentétes irányultságú csoportok, különböző fölfogású emberek csatlakozhattak: emiatt történt, hogy halálakor a Magyar Fasiszta Párt, a Demokrata Kör és a Cobden Szövetség egyaránt megrendülését fejezte ki. És emiatt történt, hogy ugyanekkor a *Pesti Hírlap* *Rákosi Jenő az igazi felsőházban* címmel közölt rajzot Rákosi és Szent Péter „találkozásáról” – arra utalva, hogy bár a főrendiházban Rákosi képviselte az újságírókat, a felsőházba nem őt, hanem Hoitsy Pált, majd Vészi Józsefet nevezte ki a kormányzó.¹⁰⁶

Rákosi nevét-emlékét a különböző irányultságú csoportok egymás ellen is felhasználták. Amikor például 1930-ban felmerült, hogy Rákosi Jenőnek szobrot kellene állítani a szegedi fogadalmi templomban, Klebelsberg azt mondta az Országgyűlésben: „a magyar publicisztikában előkelő helye van, de úgy gondoltuk, hogy [ehhez] bizonyos időnek kell eltelni a halál után”. Amit a *Népszava* úgy kommentált: ez „Nagyon természetes. [...] Még a feledés pora nem temette be azokat a cikkeket, amikben Rákosi Jenő a kurzusnak kellemetlenkedett”.¹⁰⁷

Ugyanez az ellentét volt megfigyelhető 1933-ban, amikor Rákosi Jenő magántitkára megjelentette memoárját, amely Rákosit a kultusz

¹⁰⁴ Meghalt Rákosi Jenő. *Népszava*, 1929. február 9.; Rákosi Jenő a ravatalon. Uo. február 10.; Rákosi Jenő temetése. Uo. február 12.; *Pesti Hírlap*, február 9.; LÉGRÁDY Ottó: Búcsú Rákosi Jenőtől. Uo. február 10.; *Új Nemzedék*, február 10. – A Kossuth, Kemény, Rákosi „vonulatra” lásd *A Sajtó*, 1927/3. 28.

¹⁰⁵ Az Otthon-kör Rákosi ünnepe. Uo. 1929/3. 176. Vö. GYULA diák: Búcsúzásul. Uo. 1929/2. 65–75.

¹⁰⁶ *Pesti Hírlap*, február 9. és 10.

¹⁰⁷ *Népszava*, 1930. november 13.

„előírásainak” megfelelően ábrázolta. Bangha Béla *Magyar Kultúra* című folyóiratában erről az szerepelt: „a nagy újságíró emlékéen a zsidófiúval való szertelen barátkozás bizony szomorú és kellemetlen eszmefuttatásokat rögzített meg”. Ezzel szemben a Supka Géza szerkesztésében megjelent *Literatúr*ában azt emelték ki, hogy „Schiller dr. nem az az ember, aki szordínót tegyen a szájára, ha úgy véli, hogy elmondandójával plasztikusabbá, keményebbé faraghatja a Rákosiról készülő szobrát”.¹⁰⁸

A kultuszépítés tehát aszerint zajlott, hogy milyen irányultságú és témájú propagandában kívánták használni. Az 1931-ben a New York Palotával szemben felállított szobra például a „revizionista mozgalom dicsőségét” hirdette: a talapzaton a „Trianontól elgyötört Rákosi Jenő áll” (írta Kisfaludi-Stróbl Zsigmond alkotásának kritikusa), a két dombormű egyikén, a *Helyet Magyarországnak a nap alatt!* címűn Lord Rothermere-rel együtt szerepel. A lord és Rákosi kezét fognak, a lord a napra mutat, a bal alsó sarokban egy anya karjában tartja gyermekét, és mindketten felnéznek az angol revizionistára.¹⁰⁹

Apponyi Albert 1933. február 7-én, egy nap híján négy évvel Rákosi után halt meg: természetesnek tűnik, hogy ettől kezdve közös Apponyi–Rákosi-emlékünnepeket is szerveztek. Természetesnek tűnik azért is, mert azt a tényt, hogy Rákosi temetésén betegsége ellenére a „grand old man” megjelent, a korabeli napilapok egyaránt úgy értelmezték: a revizionizmus egyik apostola búcsúzik a másiktól.¹¹⁰

A kultusz formálása másfelől az újságíró-társadalom összetartozásérzésének, csoporttudatának eszköze volt. Rákosi azért lett kitüntetett szereplője az újságírók rendjének, mert „miközben” nemzeti elkötelezettsége megkérdőjelezhetetlen volt, a sajtószabadságnak „is” híve maradt. És mert „végigcsinálta” a magyar sajtó modernizációját – ami a Sebestyén Arnold felett tartott 1933-as emlékbeszédben Rákosi és mások „nagy hagyományaként” szerepelt.¹¹¹ Ez indokolta, hogy a visegrádi újságíró-üdült még életében Rákosi Jenőről nevezzék el, ezért tartottak

¹⁰⁸ Tollhegyen. *Magyar Kultúra*, 1933/2. 81.; *Literatúra*, 1933/2. 64. Lásd SCHILLER József: i. m.

¹⁰⁹ Balatonalmádiban már 1930-ban Rákosi-emlékpadot állítottak fel (Rákosi és Rothermere portréjával), majd Nagy-Budapest területén két teret és öt utcát neveztek el róla. ZEIDLER Miklós: A magyar irreudenta kultusz. I. m. 27., 29., 34.

¹¹⁰ Rákosi- és Apponyi-emlékünnepe. *A Sajtó*, 1933/3. 93. – Az 1933-as Rákosi–Apponyi-emlékünnepe szónoka így fogalmazott: a politikai idealizmus és a politikai etika gondolatával, „ha semmit sem produkáltak volna egész életükben, [akkor is] örök időkre emléket állítottak volna a magyar közéleti géniusznak. Kérem az Istent, hogy Rákosi Jenőnek tüzes fajszeretete, politikai idealizmusának és etikájának a gondolata hasson át mindnyájunkat.” – Az Apponyi–Rákosi-párhuzam másik, említett oka 1919 utáni felépésük volt.

¹¹¹ LENGYEL Ernő: Sebestyén Arnold emlékezete. *A Sajtó*, 1933/1. 13.

az 1930-as években Rákosi-emlékünnepevényeket, jelentették meg az életművét földicsérő könyveket, ezért kapott az újságíró-társadalom identitásépítése során kiemelt szerepet (Kossuth és Jókai mellett), és ezért borították koporsóját a Jókai-lepellel. Ezt a törekvést fejezik Sziklay Jánosnak, az Otthon Kör alelnökének 1929-es szavai is: „A magyar hírlapírásnak Rákosi Jenő legkimagaslóbb fényessége [...] neve a magyar hírlapírodalomban olyan mély nyomot hagyott, hogy azon kell haladni minden ambiciózus, minden becsületes szándékú, nemzeti érzésű hírlapírónak.” Ugyanez volt a célja a *Rákosi Jenő élete és művei* című dekoratív emlékalbum vagy a *Rákosi Jenő, a publicista* című kötet 1930-as megjelentetésének, az újságírók 1000 pengős Rákosi Jenő díja alapításának és annak is, hogy László Fülöppel megfestették portróját.¹¹²

A Rákosi-kultusz kialakítására tehát az 1920-as és az 1930-as években komoly kísérletek történtek. A kérdés csak az, hogy beszélhetünk-e kultuszáról, amely sajátos beállítódás, szokásrend és nyelvhasználat. Dávidházi Péter szerint „A kultusz mint beállítódás bizonyos szellemi vagy anyagi értékek rajongó, mértéket nem ismerő, mindenek fölötti tisztelete, tehát teljes és mértéket nem ismerő odaadás, mely imádata tárgyát minden szóba jöhető vád alól eleve felmenti; mint szokásrend szentnek tekintett helyek fölkereséséből, ereklyék gyűjtéséből, szövegek áhítatos gondozásából, szent idők megünnepléséből, szertartásokon való részvételből [...] áll; mint nyelvhasználat [...] túlnyomórészt olyan (magasztaló) kijelentésekben ölt testet, melyeket sem bizonyítani, sem cáfolni nem lehet [...]”.¹¹³ E meghatározás szempontjai alapján jól elkülöníthetők a Rákosi-kultusz különböző rétegei. Szövegeinek „áhítatos gondozása” már életében megkezdődött (például a Franklin Társulat életműkiadásával), és léteztek „szent helyek” is (például szülőháza, majd szobra), amelyeket hívei időről-időre felkerestek. Rákosi különböző évfordulóinak ünnepeit túlzás nélkül nevezhetjük szertartásoknak: az írói jubileuma alkalmából rendezett gyűléseken és estélyeken kívül „méltóképpen” emlékeztek meg 80. és 85. születésnapjáról is. Számos szerző odaadó rajongással írt róla, és nem csupán a halál pillanataiban, a közvetlen gyász időszakában, hanem már életében. Kialakultak „magasztalásának szokványos retorikai alakzatai” is.¹¹⁴ A *Literatúra* már idézett szerzője pél-

¹¹² *Pesti Hírlap*, 1929. február 9.

¹¹³ DÁVIDHÁZI Péter: „Isten másodszülettte”. *A magyar Shakespeare-kultusz természetrajza*. Gondolat Kiadó, Budapest, 1989. 5.

¹¹⁴ PORKOLÁB Tibor: „Üdvözletből font fényes koszorú.” Az 1911. évi Lévy-jubileum rituáléja és retorikája. In: KALLA Zsuzsa (szerk.): *Az irodalom ünnepei. Kultusz történeti tanulmányok*. Petőfi Irodalmi Múzeum, Budapest, 2000. 125.

dául „a magyar újságírás nesztora” fordulatról azt írta 1933-ban, hogy „az örökké ifjú Rákosi Jenővel szemben ez a kissé gyengült klisé minduntalan visszatér”. Különböző variációkban persze állandó jelző volt az „örökifjú”, a „nagy öreg” is, és gyakran nevezték a „sovinizmus/revizionizmus apostolának” vagy az „újságírás mentorának”.

A Rákosi-kultusznak még kiüresedése előtt vége lett. Az 1930-as, 1940-es évek fordulóján politikai szerephez jutottak nem tudták megbocsátani, hogy Rákosi Jenő, aki „...a tisztaeszlári per idején az antiszemita fronton állt, [...az 1920-as években] írásművészetének teljes erejével a különben gyöngye tollakra bízott liberalizmus szószólója” lett. A Rákosi-kultusz ellen egy másik Rákosi-képet is formáltak: eszerint az idegen („dunántúli sváb”) Rákosi sovinizmusa, és lapja, a „magyar imperializmusa főorgánuma” elaltatta a magyarság éberségét, türelmetlen nemzetiségi politikája megvadította a kisebbségeket. Trianonért tehát Rákosi Jenő is okolható. Az ellenforradalmi felfogását módosító Pethő Sándor 1937-ben így írt: „Ma már az asszimiláció sikere se okoz olyan boldog és friss vérkeringést belső részeinkben, mint Rákosi Jenőék illuzionizmusának fénykorában, amikor ünnepi gyertyát gyújtottunk minden zsidó, német vagy tót eredetű honfitársunk névmagyarosításának”. Ezt (és hogy a dualizmus korában „Rákosi Jenőék mint az asszimiláció remekét ünnepelték” az 1918-ban „a magyar állameszme ellen” fellázadt „zsidó középosztályt”) Pethő szerint a harmincmillió magyar Rákositól való tézise, és ennek nyomán az magyarázta, hogy „a nemzet bizonyos rétegein úrrá vált a nagyzási hóbort annyira megfosztotta a magyarságot valóságérzekének nagy részétől”.¹¹⁵

A Kolosváry-Borcsa Mihály által vezetett sajtókamara újságíróképbe sem illett be az 1919 utáni Rákosi Jenő. A revíziós sikerek és a háborúba lépést követően, születésének 100. évfordulóján, 1942 novemberében már nem tartottak hivatalos emlékünnepséget.¹¹⁶ Míg halálakor és szobrának felavatásakor szinte minden lap megemlékezett róla (az *Új Nemzedék* 1929-ben különszámban), ekkor már csak itt-ott említették.

¹¹⁵ Az *Új Nemzedék* cikkét idézi NYERGES András: i. m.; PETHŐ Sándor: Asszimiláció és disszimiláció. *Magyarság*, 1937. február 14.; Uő: Salzburgtól Hódmezővásárhelyig. *Magyar Nemzet*, 1939. június 18.; Uő: Magyar álláspont a német kérdésben. *Magyarság*, 1937. május 30. Uő: „Ha látom a fürgeteg elejét...” *Magyar Nemzet*, 1939. július 2. In: ZÁVODSZKY Géza (szerk.): *A magyar capitoliumon. Pethő Sándor válogatott publicisztikája*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2005. 578., 752., 591., 760.; SZEKFI Gyula: *Három nemzedék és ami utána következik*. ÁKV–Maecenas, 1989. 307. – Mint látszik (és mint említettem) ez az ábrázolás 1920-as eredetű.

¹¹⁶ Csak az Újságíró Egyesület koszorúzott a Rákosi-szobornál, de a lapok többsége az erről szóló rövidhírt sem közölte. Lásd SZIKLAY János: Rákosi Jenő centenáriuma. *A Sajtó*, 1942/1. 1–3.

A *Pesti Hírlap* két nagyobb írást is közölt róla, amelyekből az „derül ki”: Rákosi Jenő, aki pályáját a sajtó elnyomása idején kezdte, „nem találná a helyét” egy „ugyanilyen” korszakban. Rákosi újságírói képességeit a fiatalok nem örökölték meg, így „hagyatéka elkallódott” – írta Szüllő Géza.¹¹⁷

Ugyanekkor, 1943-ban Kolosváry-Borcsa Mihály is megemlékezett Rákosiról. A sajtókamara elnöke *A zsidókérdés magyarországi irodalma* című propagandakiadványában a „zsidóság szellemi elitjének” két, 1919 után kialakult csoportját különböztette meg: azt, amelyik az emigrációból „árasztja rágalmait Magyarországról”, és az „itthonmaradt zsidóság írástudói[t]”, akik „írják az önigazoló röpiratok tengerét s a kezükben maradt sajtó újra hangos a »magyar zsidóknak« a közelmúltban nagyon is elfelejtett hazafiaskodásától. A »Mi az igazság?« jellegű alibi-pamfletek munkatársai sorába sikerül olyan celebritásokat megnyerni, mint Baltazár Dezső püspök és Rákosi Jenő, a sovinizmus apostola.” S hogy senkinek se legyenek kétségei, Rákosi a kötet könyvjegyzékében „zsidóbarát” íróként szerepel.¹¹⁸

¹¹⁷ BENDA Jenő: Beszélgetés egy arcképpel. *Pesti Hírlap*, 1942. november 13.; SZÜLLŐ Géza: Rákosi Jenő. Uo. november 12.

¹¹⁸ KOLOSVÁRY-BORCSA Mihály: i. m. 65., 229.